

'OP DE WAL AGTER ST. MARYE'

J.W. Salomonson

‘Op de wal agter St. Marye’

*Topografische aantekeningen bij een onbekend
schilderijtje van Herman Saftleven*

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Verhandelingen Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks deel 119

B.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij
Amsterdam/Oxford/New York, 1983

Uitgesproken in verkorte vorm in de vergadering van 8 februari 1982

ISBN 0444855793

Inhoud

Inleiding	7
I. Een onbekend werkje van Herman Saftleven, gedateerd 1645	8
II. Het onderwerp van de voorstelling: 'Rijnland' of 'Utrecht'?	12
III. De chronologie van Saftlevens Utrechtse stadswaltekeningen	16
IV. Een groep stadswaltekeningen, ontstaan omstreeks 1645	17
V. Een groep stadswaltekeningen uit de jaren 1655 – 1665, waarschijnlijk ontstaan omstreeks 1664	28
VI. Een serie stadswaltekeningen ontstaan omstreeks 1663	42
VII. Een tweetal getekende stadsprofielen uit 1669	60
VIII. De namen van de op het schilderijtje voorgestelde torens	69
IX. De functie van het gebouwtje voorgesteld in de voorgrond van het schilderij	72
X. De veranderingen in het beeld van de stadswal 'agter St. Marye', na 1674	77
XI. De plaats van het schilderijtje van 1645 binnen het geschilderde werk van Herman Saftleven	85
XII. De voorstelling van het schilderijtje van 1645 en motieven voorkomend in het werk van andere kunstenaars	93
XIII. 'Out Utrecht' en de 'Ryn'	100
Lijst van afkortingen gebruikt in de noten (bibliografie)	105
Lijst van afbeeldingen	109

Inleiding

De gegevens die ik U hier zou willen voorleggen zijn, in tegenstelling tot mijn oorspronkelijke voornemens — en in tegenstelling tot wat in feite van mij zou moeten worden verwacht — niet ontleend aan het gebied van de klassieke archeologie.

Dat betekent, strikt genomen, dat ik op het punt sta een onvoorzichtigheid te begaan waarvoor misschien overal elders eerder begrip zou kunnen worden verwacht, dan juist in deze kring.

Het lijkt mij dan ook gewenst, bij voorbaat uw clementie in te roepen ten aanzien van onjuist- of onnauwkeurigheden in het betoog en onvolledigheden in de documentatie, die vrijwel onvermijdelijk de hier volgende uiteenzetting zullen ontsieren.

Ik hoop en verwacht echter, dat mijn toehoorders — daar waar ik 'derailleur' — na afloop van mijn beschouwing bereid zullen zijn, mij alsnog in het juiste spoor te brengen.

Ter verontschuldiging van het feit, dat ik mij als niet-kunsthistoricus heb laten verleiden om, zoals de titel van deze voordracht aangeeft, commentaar te leveren bij een 17e eeuwse schilderij, zijn in hoofdzaak drie redenen, of althans 'verzachtende omstandigheden' te noemen.

In de eerste plaats draagt het schilderijtje waarom het hier gaat, artistiek en kunsthistorisch gezien, een zo bescheiden en onopvallend karakter, dat vermoedelijk van geen kunsthistoricus mag worden verwacht, dat hij zich ooit geroepen zou voelen het als uitgangspunt voor een uiteenzetting te kiezen.

In de tweede plaats liggen de vragen die door de voorstelling worden opgeroepen, en de antwoorden die daarop kunnen worden gezocht, voor archeologische onderzoekers tot op zekere hoogte in een vertrouwde sfeer: het gaat er namelijk om, met behulp van bepaalde indirecte, partiële en sterk verspreide gegevens, een niet meer bestaande historische situatie zo gedetailleerd mogelijk te reconstrueren.

In de derde en zeker niet de laatste plaats, is mijn besluit om de grenzen van het eigen vakgebied voor een incidenteel avontuur te overschrijden, beïnvloed door het feit, dat de gegevens die — wanneer ik dat juist zie — aan het genoemde geschilderde documentje kunnen worden ontleend, betrekking hebben op de stad waardoorheen en waarbinnen ik mij sinds geruime tijd dagelijks beweeg.

In de hier volgende beschouwing wil ik trachten dit nader toe te lichten.

Maar voordat ik een poging daartoe onderneem, is het noodzakelijk het schilderijtje waarom het hier gaat, met enige zorg aan U voor te stellen¹.

I

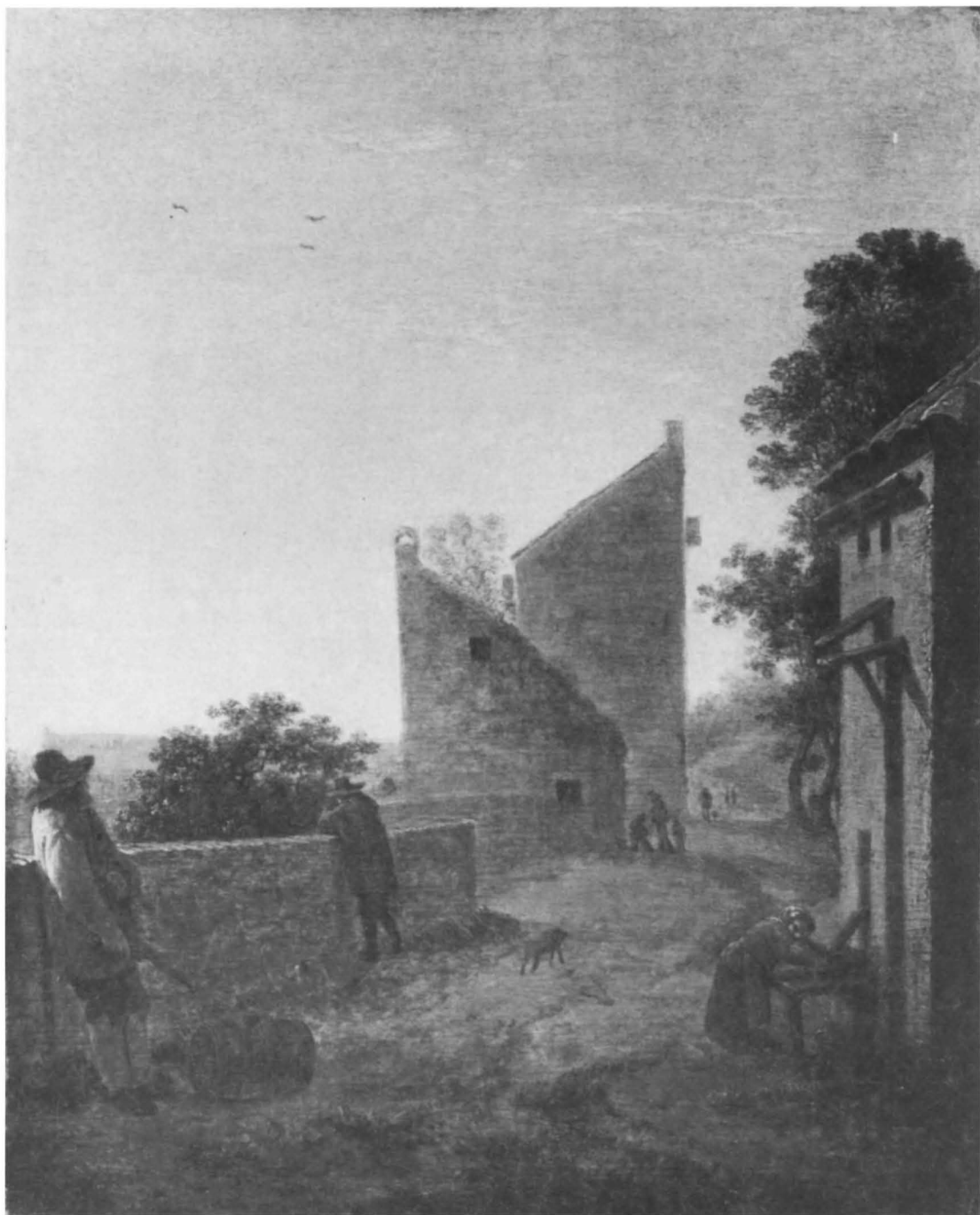
*Een onbekend werkje van
Herman Saftleven, gedateerd 1645*

Wat op het betrokken paneeltje is weergegeven, maakt in eerste instantie de indruk van een dorpsstraat of landelijke wandelroute (afb. 1). Voorgesteld is, een vanuit de volle breedte van de voorgrond, schuin beeldinwaarts lopende ongeplaveide weg. Aan de linkerkant wordt deze begrensd door een lage, uit baksteen opgetrokken borstwering. De laatste verloopt met een knik naar de achtergrond en voert naar een tweetal achter elkaar geplaatste vervallen torens van ongelijke hoogte, met schuin tegen elkaar inlopende, afhellende daken.

De beide torens bevinden zich in het centrum van het smalle, staande beeldveld, waarvan zij de verticale en diagonale hoofdassen door hun markante omtrekken bepalen. Beide torens zijn voorzien van kleine ramen met luikjes en worden — naar de details van de voorstelling te oordelen — bewoond. Bij de voorste toren is, achter een gesloten onderdeur, in de donkere deuropening daarboven, een naar buiten leunende bewoner zichtbaar. Aan de andere kant van de weg bevindt zich rechts in de voorgrond, een gebouwtje van één verdieping, dat slechts gedeeltelijk in beeld verschijnt. Het heeft een pannendak. Onder de rand daarvan loopt, langs de voorzijde, een houten dakgoot, gedragen door twee steunen. In de voorgevel van het huisje zijn geen ramen of deuren aangegeven. Het muurwerk vlak onder de goot vertoont alleen twee vierkante openingen. In de onderste helft van de muur verschijnt, links, een donkerbruine verticale schaduw, misschien de aanduiding van een daar aangebrachte verticale sleuf. Uit deze 'sleuf' komt een schuin omlaag gerichte houten pijp (of misschien een pompzwengel?) te voorschijn. Het uiteinde daarvan bevindt zich boven een laag houten plateau, dat tegen de voorwand van het huisje is opgetrokken. Naast de verticale sleuf met de pijp of de pompzwengel ziet men, meer in de voorgrond, een hoger tegen de façade opgetrokken constructie van hout, waarvan de preciese bestemming, als gevolg van de geringe detaille-

¹ Paneel, eikenhout, 265 × 210 mm. Wenen, Galerie Sanct Lucas. In 1979 overgegaan in Nederlands particulier bezit.

Een onderzoek naar de vroegere verblijfplaatsen van het schilderijtje, uitgevoerd met behulp van de documentatie (foto's en fiches) aanwezig op het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag, heeft helaas geen resultaten opgeleverd.

Afb. 1

ring van de voorstelling, moeilijk met zekerheid is te bepalen. De constructie bestaat uit een van de muur afstaande, licht afhellende houten goot, geschraagd door een schuin opstaande houten arm, die op zijn beurt is bevestigd op een verticaal tegen de façade aangebrachte of daarin verzonken paal. De gehele constructie wordt door een iets hoger geplaatst, schuin aflopend afdakje beschermd².

Hoe wij de bijzonderheden van de juist beschreven technische inrichtingen aan de voorzijde van het raamloze gebouwtje ook menen te moeten interpreteren, het kan niet betwijfeld worden, dat zij op de een of andere wijze, met *watervoorziening* te maken hebben.

Dit blijkt onder andere uit de attributen en bezigheden van een tweetal figuren, dat — vlak voor het gebouwtje met het pannendak — in de voorgrond van de voorstelling is weergegeven.

Rechts buigt een vrouwtje met een helder wit kapje, een rood jak en een lange grijze schort, zich vol ijver over het lage houten plateau, waarop zij bezig is een niet nader definiëerbare substantie uit te spoelen in een vlakke, bruingeglazuurde kom.

Links, aan de tegenoverliggende zijde van het brede pad, staat een man in een verschoten grijsgroen jak, met een gerafelde kniebroek en een breedgerande slappe hoed, ruggelings tegen de borstwering geleund te wachten, tot het zijn beurt is, om een houten vat dat voor hem op de weg ligt, bij het 'bronhuisje' te vullen. In de rechter hand houdt hij een draagjuk, waarvan hij zich klaarblijkelijk bij het verslepen van het vat bedient.

Wat verder naar de achtergrond, links — in het middenplan van de voorstelling — staat een in stemmig zwart geklede man, op de borstwering geleund, over het zich daarachter (naar wij moeten aannemen) uitstreckende panorama uit te kijken. Een boomkruin die vlak voor dit personage oprijst, aan de buitenzijde van de borstwering, geeft aan dat in die richting met een scherpe daling in het terrein moet worden gerekend.

Nog wat verder naar de achtergrond, aan de rechter kant van de weg, door het gebouwtje in de voorgrond gedeeltelijk aan het gezicht onttrokken, verschijnt hoog oprijzend geboomte, dat kennelijk is aangeplant in een rij: drie, met enige afstand op elkaar volgende stammen zijn te onderscheiden.

Geheel in de achtergrond, achter de verste der beide torens, in de linker helft van het voorstellingsvlak, zijn — flauw afstekend tegen de lucht — de horizontale en verticale begrenzingen van een zich naar links uitstrekend, massief 'platform' waar te nemen. Bijzonderheden zijn hier, als gevolg van de afstand — duidelijk gesuggereerd door een doorzichtige grijze tint — niet verder te herkennen.

Midden op het pad — ter hoogte van de over de borstwering leunende figuur — dribbelt een loslopend, naar de voorgrond omkijkend hondje.

² Voor deze constructie — mogelijk te interpreteren als 'overloop' van een reservoir — hieronder noot 85.

Daarop volgend verschijnen, verder beeldinwaarts, een aantal in afmeting snel afnemende, steeds diffuser weergegeven figuurtjes, die — in groepjes of individueel — de weg tot in het verste verschiet bevolken. Over de voorstelling als geheel hangt, als gevolg van kleur en lichtval, een uitgesproken zuidelijke sfeer. In het kleurgebruik overheersen warme bruine en grijsgroene tinten. In de weergave van de boomslag wordt de donkergroene grondkleur door fijne, kruimelig aangebrachte, geelgroene lichtjes gehooft. De lichtval — die zich het markantste manifesteert in een schijderachtig tegenlichteffect links in de voorgrond, achter de rug van de waterdrager — wijst erop dat de dag reeds ver is gevorderd. Deze indruk wordt door de transparante, gele kleuring van de horizon, de lange schaduwen op de voorgevel van het gebouwtje in het voorste plan en de smalle lichtranden langs de weinige, aan de onderkanten reeds licht violet aanlopende wolken, verder versterkt.

Het schilderijtje, dat wij zojuist — noodzakelijkerwijs — met enige uitvoerigheid hebben beschreven, is geen anoniem product uit de 17e eeuw. Zowel de naam van de maker als de tijd van ontstaan zijn nauwkeurig te bepalen. Aan de rechter rand, iets onder het midden — op de in schaduw gehulde zijkant van het gebouwtje in de voorgrond — is het schilderijtje gemerkt met een monogram, dat bestaat uit een calligrafische verstrengeling van de letters H. S. L. Het kost weinig moeite daarin het karakteristieke monogram van de schilder en tekenaar Herman Saftleven te herkennen (afb. 2)³. Een onder dit monogram geplaatst jaartal geeft te kennen, dat het werkje in 1645 is ontstaan. De in 1609 in Rotterdam geboren meester,

³ Voor Saftlevens monogram: Nagler (1858—1879) III, 607 nr. 1485; Wurzbach (1906—1911) II, 549—551; Caplan (1976) 355. De 'ductus' van het monogram op het schilderijtje herinnert sterk aan de monogramvorm voorkomend op een 1646 gedateerde tekening in Berlijn: vgl. noot II a (met nadere gegevens) en Hollstein XXIII (1980) 130 nr. 19.

Afb. 2

was op dat moment zesendertig jaar oud en bevond zich sinds twaalf jaren in Utrecht, de stad waar hij vervolgens tot zijn levenseinde in 1685, zonder onderbrekingen van betekenis verbleef⁴.

II

Het onderwerp van de voorstelling: 'Rijnland' of 'Utrecht'?

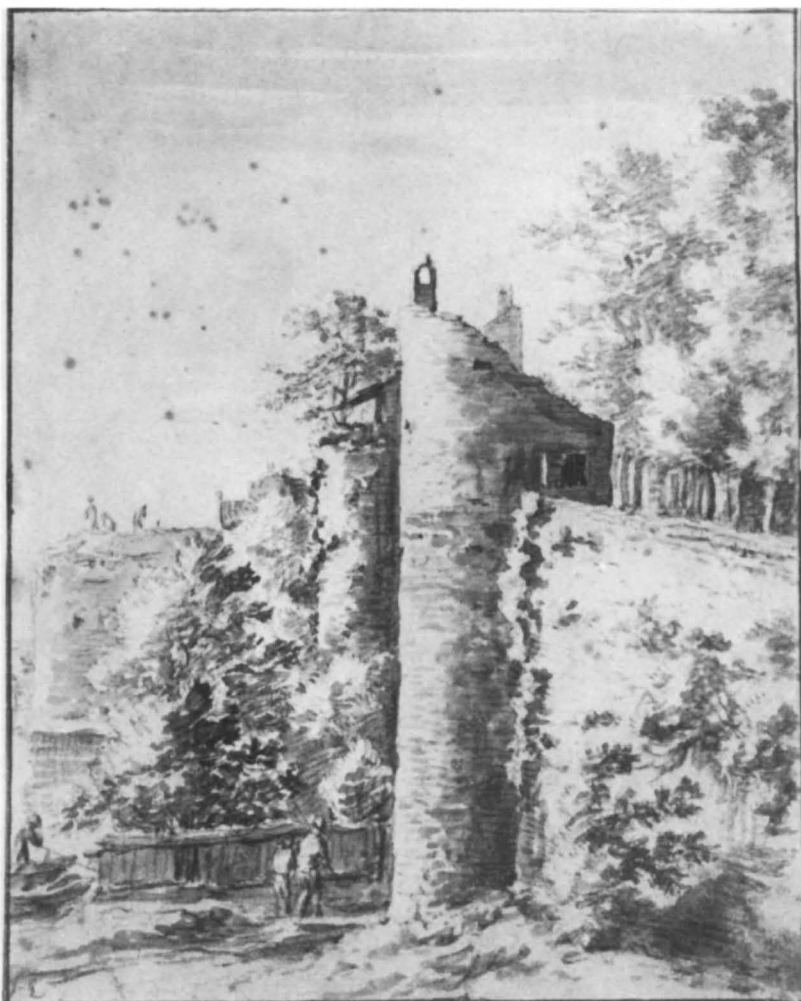
Met het ons hier interesserende schilderijtje van Herman Saftleven was, toen dit door toevallige omstandigheden, in het buitenland onder mijn aandacht kwam, 'traditioneel' de enigszins vrijblijvende titel 'Dorpsstraat in het Rijnland' verbonden.

Het is niet waarschijnlijk, dat deze traditionele benaming op concrete gegevens of preciese topografische aanwijzingen berust. Enerzijds mag worden aangenomen, dat de keuze van de titel door een algemene indruk van sfeer, terreinsgesteldheid en architectuurvormen was ingegeven. Anderzijds was ongetwijfeld de bekendheid van de anonieme naamgever met het landschapsgenre, dat door de schilder Herman Saftleven werd gecreëerd en gedurende het grootste deel van zijn lange leven beoefend, voor de gekozen betiteling bepalend⁵.

Het was aanvankelijk mijn indruk en is inmiddels mijn overtuiging, dat deze traditionele, ietwat vage betiteling door een andere, minder vrijblijvende, precies te verantwoorden aanduiding van het voorgestelde onderwerp kan worden vervangen. Deze overtuiging is gebaseerd op een vergelijking van de voorstelling van het schilderijtje, met gegevens ontleend aan Saftlevens omvangrijke getekende werk.

⁴ Voor Herman Saftleven, algemeen: Blok (1933) 923—925; Stechow (1935) 309—311 (met uitvoerige vermelding van de oudere literatuur); Nieuwstraten (1965) 81—117; Stechow (1968)² 56 ev., 69 ev., 141 ev., 150 ev., 166 ev.; Bolten (1970) 9—17; Tent. Utrecht (1974) 29 ev.; Klinge-Gross (1977) 68—91; Schulz (1977) 135—152; Daniëls (1980—1981) 461—468. Voor het etswerk van de meester: Hollstein XXIII (1980) 119—145 (bewerkt door G.S. Keyes) en Illustrated Bartsch I (1978) 240 ev.

⁵ Voor Herman Saftleven als schepper van het typische 'Rijnlandschap': Tent. Bonn (1960—1961) 14; Nieuwstraten (1965) passim; Stechow (1968)² 166 ev.; Schulz (1977) 138. De appreciatie van dit landschapsgenre in de 17e eeuw blijkt uit Vondels gedicht 'Op het kunstboek van Herman Zachtleven, vermaert schilder en tekenaar', verschenen in de 'Hollandse Parnas' van 1660: vgl. hieronder noot 119 (met vermelding der literatuur). Van deze appreciatie getuigt ook het grote aantal schilderijtjes van Herman Saftleven in de verzameling van de 17e eeuwse Utrechtse kunstliefhebber, Willem Vincent Baron van Wyttenhorst; vgl. daarvoor Friedländer (1905) 63—68 en De Jonge (1932) 120—134. Voor het oordeel van die periode, algemeen, ook Houbraken (1718) 1, 340—343 en de veilinggegevens verzameld door Hoet (1752—1770).

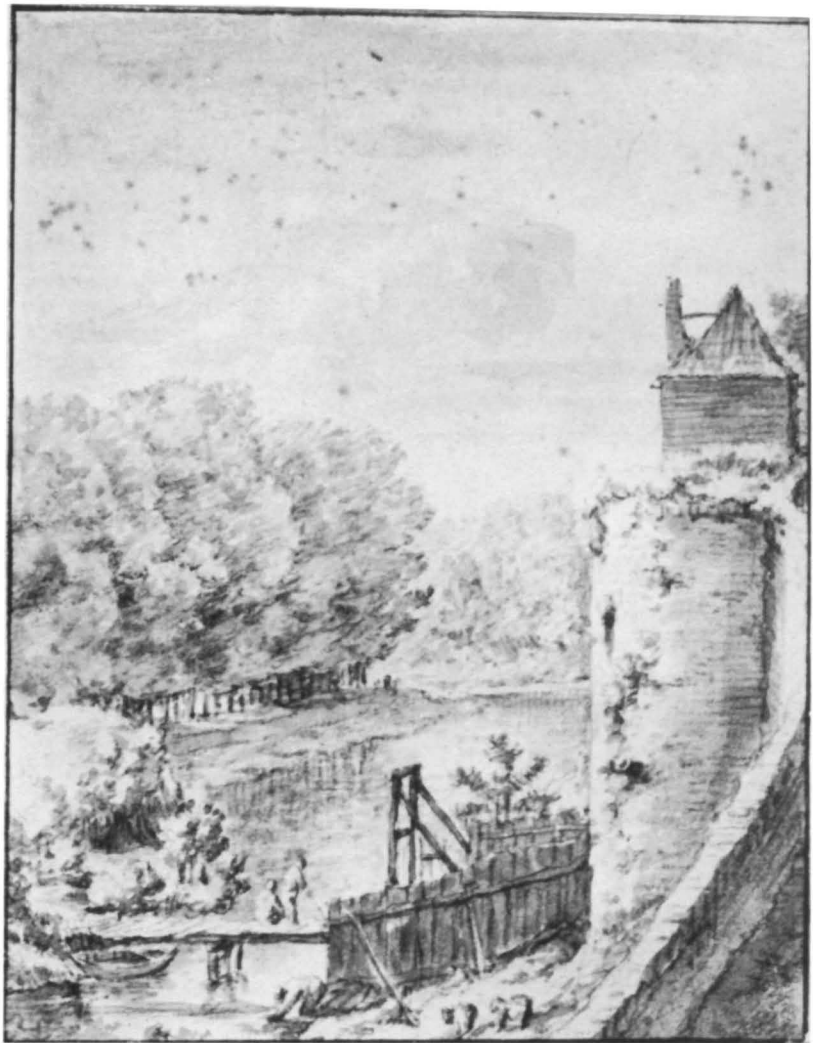

In het volgende hoop ik dit, aan de hand van een reeks systematisch geordende documenten, nader toe te lichten. Daarbij lijkt het mij, zowel vanuit chronologisch als uit topografisch oogpunt, aangewezen, het vergelijkend onderzoek met de bespreking van een tekening in de verzameling van het museum Boymans te beginnen⁶.

Een vergelijking van deze tekening (afb. 3) met het schilderijtje, laat ons

⁶ Museum Boymans-van Beuningen, inv. H. Saftleven 3. Uit de collectie F.J.O. Boymans. Zwart krijt en penseel in grijs en bruin; 165 × 134 mm; links onder gemerkt met monogram; deel van een watermerk: steel met drie ballen, behorend bij narrenbuste (vgl. de serie Heawood nrs. 1921—2087).

Cat. R'dam (1852) nr. 879; Cat. R'dam (1869) nr. 756; Corpus Gernsheim nr. 36998. Voor de verzameling van Mr. F.J.O. Boymans, vgl. Haverkorn van Rijsewijk (1909) 26—43.

inziens weinig twijfel, dat op beide documenten — vanuit verschillende gezichtspunten — dezelfde topografische situatie is weergegeven.

De tekening toont onmiskenbaar de twee zelfde torens, herkenbaar aan tal van details als de schoorstenen, ramen en luiken, maar vooral ook aan de karakteristieke bijzonderheid van de in tegengestelde richting afgeschuinde daken.

Het blijkt te gaan om twee oude *waltorens*, gelegen aan een *singel*. Op de laatste verschijnt — nog juist zichtbaar aan de linker rand van de tekening — een schuitje, dat wordt weggeboomd van de kant. Onder de muur, naast de voorste toren, voor een lage houten heining die de muurberm dwars oversnijdt, zien wij twee figuren, die zich bewegen in de richting van het deel van de wal dat de beide torens verbindt, maar dat op de tekening aan het oog van de beschouwer is onttrokken.

Een aantal elementen die wij eerder opmerkten in de voorstelling van het schilderijtje, vinden met behulp van de tekening een voor de hand liggende verklaring.

Het oprijzen van een boomkruin achter de borstwering in de voorstelling van het schilderij, is in het licht van de situatie weergegeven op de tekening, gemakkelijk te begrijpen. Weliswaar zijn noch deze boom, noch het huisje in de voorgrond van het schilderij, binnen het meer naar links verschoven gezichtsveld van de tekening opgenomen. Uit de voorstelling is echter duidelijk, dat het gaat om een boom vlak voor de wal, die in de smalle grondstrook van de muurberm wortelt. Ook op andere punten is, naar wij op de tekening zien, de muurberm sterk begroeid en verkeert bij gevolg niet meer in defensieve staat.

Een andere boomtop, die op het schilderijtje in een transparant en bleek groen — d.w.z. op grotere afstand — links van de achterste toren verschijnt, keert ook op de tekening terug. Hier lijkt hij duidelijk *uit* de vervallen *bovenbouw* van de toren op te rijzen.

Boven langs de wal, aan de stadszijde van het walpad is, op de tekening, evenals op het schilderijtje, een rij regelmatig naast elkaar geplante bomen herkenbaar.

Tenslotte — en dit lijkt voor de samenhang der beide documenten beslissend — is in de achtergrond van de getekende voorstelling, ook voor het eigenaardige, naar links uitspringende 'platform', waarneembaar op het schilderij, een duidelijke en tevens verduidelijkende parallel aanwezig. Het blijkt te gaan om een breed, aan de bovenrand afbrokkelend, duidelijk in verval geraakt *bastion*, waarop enkele vluchtig geschetste figuurtjes niet precies te definiëren herstel- of afbraakwerkzaamheden verrichten.

Achter dit bastion is bovendien — vanuit de gezichtshoek die de tekening vertegenwoordigt, niet daarentegen vanuit de gezichtshoek van het schilderij — de top van een gebouw met balvormige bekroningen op voor- en zijgevel waar te nemen.

Uit de vergelijkende gegevens, die de juist besproken tekening uit de verzameling van het museum Boymans ons verschaft, blijkt duidelijk, dat de voorstelling van het schilderijtje uit 1645 niet in de omgeving van Rijn of Moezel, maar op een stadswal is te situeren.

In dat geval is — de persoon van de kunstenaar en de thematische voorkeuren, die wij uit zijn getekende oeuvre kennen, in aanmerking genomen — in eerste instantie aan een punt op of bij de *Utrechtse* stadswallen te denken.

De chronologie van Saftlebens Utrechtse stadswaltekeningen

Het is algemeen bekend, dat het lange, ruim een halve eeuw beslaande verblijf van Herman Saftleven in Utrecht (1633 — 1685), in zijn getekende werk — in tegenstelling tot het geschilderde⁷ — een rijke neerslag heeft gevonden. Talrijke bladen met Utrechtse stadsgezichten van zijn hand zijn bewaard. Slechts in een relatief klein aantal gevallen zijn daarop punten in de binnenstad of belangrijke individuele gebouwen weergegeven⁸. Bij de overgrote meerderheid van de betrokken bladen gaat het om gezichten op, vanaf of langs de *wallen*.

Juist als in het omvangrijke landschappelijke werk van dezelfde meester, is in de voorkeur voor dit onderwerp een duidelijke voorliefde voor een verhoogd of verlaagd standpunt op te merken. Dit bood hem een mogelijkheid de in beeld gebrachte topografische gegevens schilderachtig te 'ensceneren'. De schilderachtigheid en het sterk verhalende karakter van deze ensceneringen werden veelal door grillig verlopende muren of borstweringen, vervallen gebouwen en de aard van de figuratieve stoffage versterkt.

Saftlebens thans bewaarde gezichten op en langs de Utrechtse wallen vormen met elkaar een bijna aaneensluitende topografische documentatie, waarbinnen niet zelden, systematisch, van uit één zelfde standpunt naar twee tegengestelde richtingen, of juist omgekeerd, vanuit twee tegengestelde richtingen naar één zelfde punt toe werd getekend.

Als gevolg daarvan is het in principe mogelijk, aan de hand van deze documentatie, een vrijwel volledige rondwandeling langs de 17e eeuwse Utrechtse stadswallen te maken.

De chronologische samenhang waarin deze talrijke stadswaltekeningen ontstonden, is tot dusver nog niet systematisch onderzocht.

Reeds een vluchtige kennismaking met het materiaal maakt echter duidelijk, dat de genoemde tekeningen op verschillende tijdstippen, in een aantal opeenvolgende series tot stand zijn gekomen.

Aangezien deze 'series' oorspronkelijk onmiskenbaar in een bepaald schetsboekverband zijn ontstaan — waarbij wij de vorm van het 'schetsboek'

⁷ Vgl. hieronder 85 ev.

⁸ Voor een eerste, niet in alle opzichten volledig overzicht van Utrechtse stadstekeningen van Herman Saftleven, aanwezig in *Nederlandse openbare verzamelingen*: Tent. Utrecht (1974) 33 ev.

Een volledige inventarisatie van het bewaarde materiaal in openbare en particuliere verzamelingen, zowel in Nederland als daarbuiten, mag worden verwacht in een monografie gewijd aan Herman Saftleven, die momenteel wordt voorbereid door W. Schulz (Berlijn).

(losbladige portefeuille of bundel) hier buiten beschouwing laten — bestaat theoretisch de mogelijkheid om het *ontstaansverband* van de talrijke, thans over vele verzamelingen verspreide bladen, op grond van gemeenschappelijke kenmerken, als formaat, wijze van uitvoering, samenhang der voorgestelde onderwerpen, overeenkomsten in compositie, overeenstemming van monogramvormen en watermerken, voor een belangrijk deel te *reconstrueren*⁹.

De ervaring leert daarbij, dat de meeste der aldus gereconstrueerde series één of meer gedateerde bladen omvatten die het mogelijk maken, voor de hele reeks de ontstaansperiode, binnen zekere grenzen, vast te stellen.

In andere gevallen zijn er indirecte aanwijzingen — met name van historisch-topografische aard — in de voorstellingen van bepaalde bladen aanwezig, die als een 'terminus ante quem' (c.q. 'terminus post quem') voor een nadere tijdsbepaling kunnen dienen.

IV

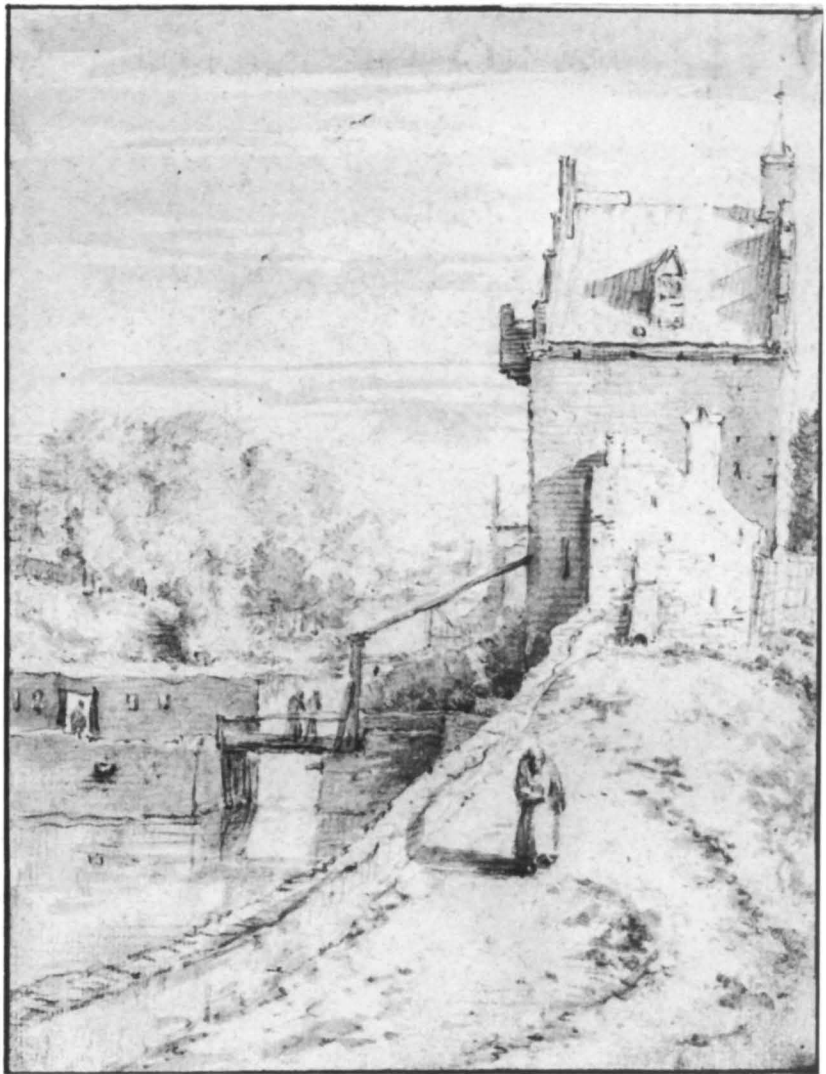
Een groep stadswaltekeningen ontstaan omstreeks 1645

In de samenhang die ons hier bezighoudt, is het een vraag van primair belang, in hoeverre de mogelijkheid aanwezig is, voor de zojuist ter vergelijking met het schilderijtje aangevoerde tekening uit het museum Boymans (afb. 3), de tijd van ontstaan, langs de hierboven aangegeven weg, bij benadering te bepalen.

Met deze tekening zijn — wanneer wij uitgaan van het ons toegankelijke, helaas zeker verre van volledige materiaal — op grond van een aantal vaste kenmerken, als de afmetingen (ca. 135 × 165 mm), de voorkeur voor een 'staand' formaat, overeenkomsten in uitvoering en compositie, analoge behandeling van details als lucht, water, muurwerk, boomslog en figuren,

⁹ Voor een eerste aanzet tot systematisch onderzoek in deze richting: Swillens (1931) 18—23. Van het watermerkgegeven kon in de hier volgende studie, om praktische redenen, geen consequent gebruik worden gemaakt. In veel gevallen, met name waar het tekeningen in buitenlandse verzamelingen betrof, bleek het — ondanks herhaaldelijk aandringen — onmogelijk, de gewenste informatie daaromtrent te verkrijgen.

De ervaring leert trouwens, dat het watermerkgegeven met voorzichtigheid moet worden gehanteerd. Herhaaldelijk is mij gebleken, dat bladen, die op grond van afmetingen, uitvoering en onderwerp zeker tot dezelfde 'serie' behoren, verschillende watermerken vertonen. Omgekeerd zijn er vanzelfsprekend talloze gevallen van bladen uit verschillende 'series' met identieke watermerken. Een enkele maal vindt men een blad, behorend tot één bepaalde serie, waarin *twee* verschillende watermerken voorkomen, als gevolg van het feit, dat het blad uit twee delen is samengesteld! Bij veel bladen van kleine afmeting, zijn in het geheel geen watermerken te vinden.

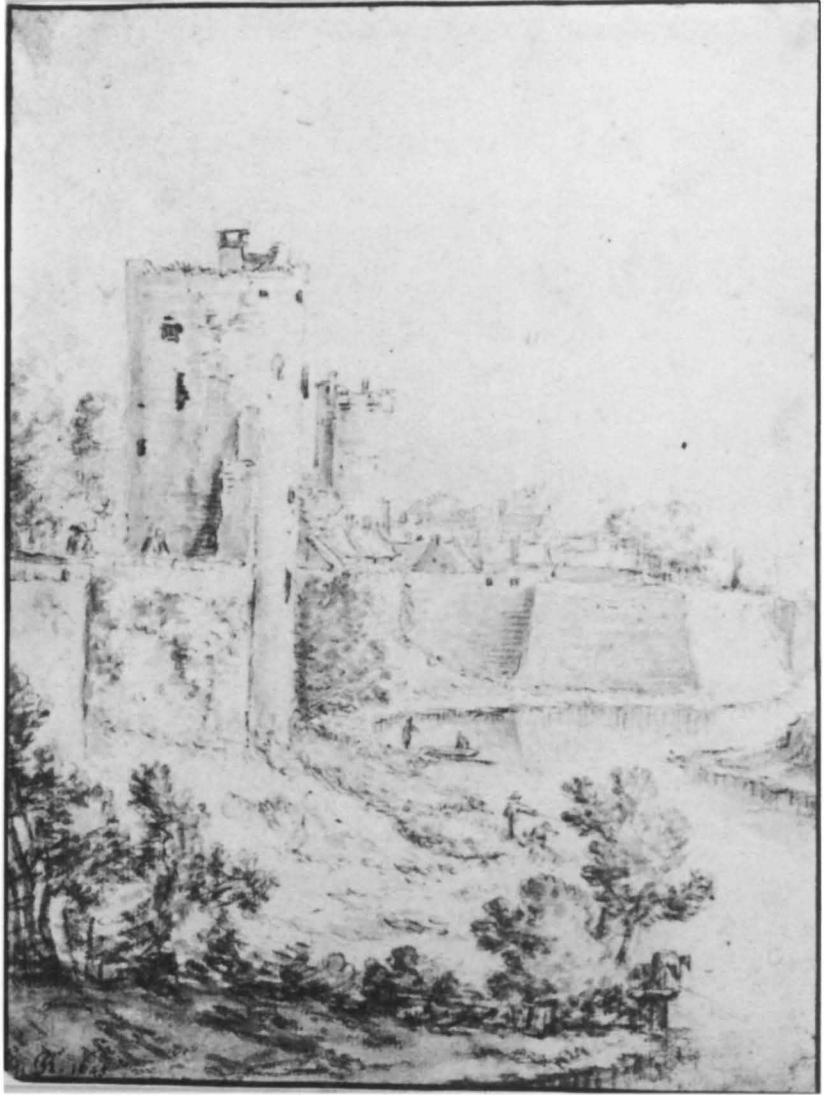
tenminste vier andere, in Nederlandse verzamelingen aanwezige bladen te verbinden.

Als eerste noem ik hier een tekening die — evenals de reeds vermelde — in de verzameling van het museum Boymans wordt bewaard (afb. 4)¹⁰.

¹⁰ Museum Boymans-van Beuningen, inv. H. Saftleven 4. Uit de collectie F.J.O. Boymans (vgl. boven noot 6). Zwart krijt en penseel in grijs en bruin; 165 × 134 mm; links onder een houderig, zeker niet eigenhandig monogram in roodbruine inkt; geen watermerk. Cat. R'dam (1852) nr. 880; Cat. R'dam (1869) nr. 757; Corpus Gernsheim nr. 36999. Het onderwerp keert terug op een blad in New Haven: zwart krijt en penseel in bruin; 140 × 190 mm; rechts onder gemerkt met monogram; voor watermerk geen gegevens; Cat. New Haven (1970) 226 nr. 409.

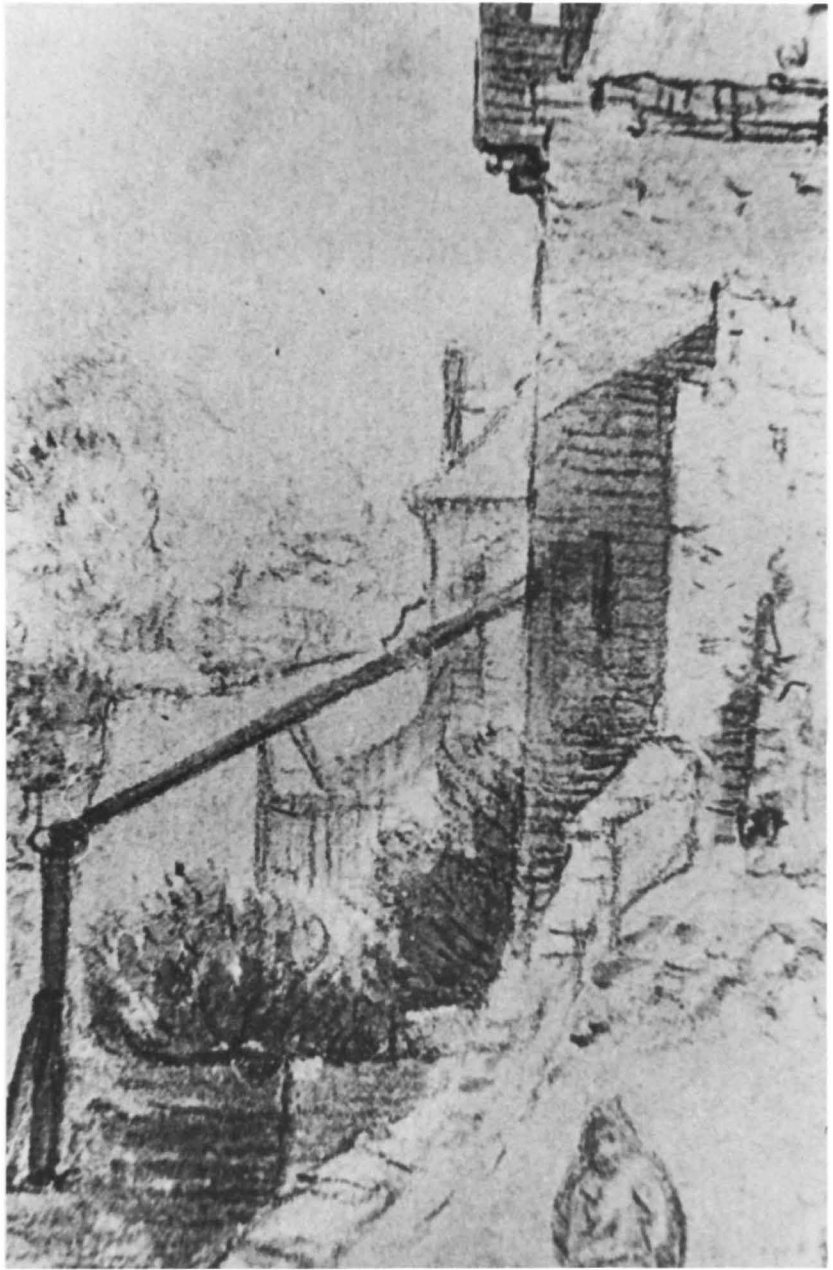
Een schetsmatiger getekende weergave van *hetzelfde punt* aan de Utrechtse stadswal, uitgevoerd in een 'liggend' formaat, bevindt zich in het Musée des Beaux Arts in Besançon: inv. D 301, vgl. Corpus Gernsheim nr. 14418.

Voor een vierde voorstelling van hetzelfde punt, waarin de situatie van meer nabij en vanuit een lager gelegen standpunt is weergegeven, hieronder noot 12 en afb. 8.

Voorgesteld is, rechts, de stadswal met een tot walhoogte afgebroken, ronde toren en daarachter een op de wal staand, vierkant gebouwtje met hoge schoorsteen en pannendak; links, in de voorgrond, bij de muurberm, een houten bruggetje met twee figuren, toegankelijk via een poortje en een pad, dat aan weerskanten door houten schuttingen wordt begrensd; verder in de achtergrond, een gezicht op de breder wordende singel, waarvan de oever aan veldzijde door hoog geboomte wordt gezoomd.

De vraag welke punten van de stadswal op de beide Boymans tekeningen zijn weergegeven, laten wij voor het als eerste aangevoerde blad nog even in het midden. Voor het tweede blad wordt deze vraag beantwoord door de voorstelling van een tekening in het Utrechtse Gemeentearchief (afb. 5),

die op grond van zijn formele, materiele en artistieke eigenschappen, eveneens tot dezelfde serie is te rekenen¹¹.

¹¹ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D c 9.25; aankoop veiling antiquariaat van Huffel, Utrecht, juni 1942, nr. 113 (met pl. x111). Zwart krijt en penseel in grijs en bruin; 130 × 165 mm; monogram ontbreekt; geen watermerk.

Een schetsmatiger getekende versie van hetzelfde aanzicht, van iets grotere afmeting, be-

Het betreft een voorstelling van de oude (middeleeuwse) Wittevrouwenpoort, gezien vanuit het Noorden. In de achtergrond van dit gezicht over de wal, achter het forse hoofdgebouw van de oude Vrouwenpoort, zijn, bij zorgvuldig toezien, de elementen die het *hoofdmotief* vormden op het Boymansblad, als *achtergrondselementen* terug te vinden (afb. 7). We zien duidelijk hetzelfde, op de wal staande, uit de muurlijn springende, vierkante gebouwtje met hoge schoorsteen en pannendak, gelegen achter een tot walhoogte afgebroken ronde toren. Links, op lager niveau, zien wij, dwars op de muurberm, de planken schutting en het poortje dat toegang geeft tot de (hier niet duidelijk zichtbare) houten brug. Duidelijk herkenbaar is ook de hoog oplopende, met zwaar geboomte begroeide overzijde. In deze laatste is — gezien de situatie, vlak ten Zuiden van de Wittevrouwenpoort — klaarblijkelijk een hoek van het 'Lucasbolwerk' te herkennen. Deze identificatie wordt nader bevestigd door het opschrift en de voorstelling van een ander blad, dat weliswaar *niet* tot dezelfde serie behoort en zonder twijfel op een later tijdstip is ontstaan, maar waarop *hetzelfde punt* aan de stadswal, van meer nabij en vanuit een lager gelegen gezichtspunt is weergegeven (afb. 8)¹².

vindt zich in de verzameling H. van Leeuwen, Amerongen: inv. A 1290; vgl. Tent. Utrecht (1978) 73 nr. 93, met afb. en lit.

Voor andere getekende gezichten op de *oude* Wittevrouwenpoort, ontstaan in de periode 1645—1648:

a. Berlijn, Kupferstichkabinett, cat. 1930 nr. 2900: Oude Wittevrouwenpoort, gezien over de singel vanuit het Noorden; voortekening in spiegelbeeld voor de ets Hollstein XXIII (1980) 130 nr. 19, Illustrated Bartsch I (1978) p. 256.

Zwart krijt en penseel in grijs en bruin; 272 × 281 mm; in strook aan onderzijde gemerkt met gecalligrafeerd monogram en voorzien van onderschrift en datering: 1646. Vgl. Cat. Berlijn (1930) 267 nr. 2900; Tent. Berlijn (1974) 78 nr. 170; Corpus Gernsheim nr. 49132.

b. Den Haag, Kon. Huisarchief, AM 125: Oude Wittevrouwenpoort in de winter, gezien vanuit het Noorden, over de bevroren singel; rechts in de voorgrond, langs de rand van het blad, een smalle strook van de toren de 'Hondt'.

Zwart krijt en penseel in bruin; 810 × 840 mm; gemerkt met monogram en (in latere annotatie?) gedateerd: 1646.

c. Moskou, Puchkine Museum, inv. 4732: gezicht op de 'voorpoort' van de oude Wittevrouwenpoort, vanuit het Noorden, over de winters bevroren singel; rechts in de voorgrond, de toren de 'Wolf'. Uit de verzameling H.C. Mosoreva.

Vgl.: Tent. Moskou (1974) nr. 191 met afb. en nadere gegevens.

Tot dezelfde 'serie' voorstellingen van Utrechtse vestingwerken in klein formaat (ca. 650 × 850 mm), uitgevoerd in zwart krijt en penseel in bruin, behoren de bladen: Tent. Moskou (1974) nrs. 189, 190, 192 (met afb.) en Cat. München (1973) 127 nr. 907, Taf. 183.

d. Wenen, Albertina, inv. 9070: Gezicht op de 'voorpoort' van de oude Wittevrouwenpoort, vanuit het Zuiden, tijdens de afbraak in 1648. Voor verdere bijzonderheden, hieronder noot 14.

¹² Huidige verblijfplaats onbekend; voorheen verzameling A. Welcker, Amsterdam.

Zwart krijt, pen en penseel in bruin; 110 × 155 mm; onderaan, iets rechts van het midden, gemerkt met monogram; voor watermerk geen gegevens.

In verso, in 17e eeuwse handschrift: 'De hoeck van 't bolwerk'.

Vgl. C.B. Boerner, Düsseldorf, Lagerliste 38 (1964) nr. 112 (met gegevens herkomst en andere maatopgave: 127 × 155 mm).

Een foto (hier afb. 8) werd welwillend beschikbaar gesteld door Dr. Marianne Küffner (Düsseldorf).

Afb. 8

Het primitieve houten poortje is op deze latere tekening uit het beeld verdwenen. Het vierkante gebouwtje op de wal is hier echter met meer detail geschetst (afb. 50). Dit stelt ons in staat, in de vorm en de bouwwijze van dit laatste, zekere overeenkomsten met de vormen van het gebouwtje in de voorgrond van het schilderij van 1645 op te merken.

Ik volsta ermee hier — in het voorbijgaan — op het type van de houten goten en de plaatsing van de daaronder aanwezige vierkante openingen in het raamloze muurwerk attent te maken.

De eerder aangevoerde tekening uit het Utrechts Gemeentearchief (afb. 5), maakt het ons niet alleen mogelijk de voorstelling van het blad uit dezelfde 'serie' in de verzameling van het museum Boymans (afb. 4) nauwkeurig te lokaliseren. Deze zelfde tekening levert ons bovendien voor het ontstaan van de serie als geheel een betrouwbare 'terminus ante quem' — het jaar 1648. In dat jaar begon de afbraak van de oude Wittevrouwenpoort, terwille van de constructie van een nieuw poortgebouw, dat in 1653 — naar plannen van A. van 's Gravesande, H. Aertsz. Struys en P. Post — werd voltooid¹³.

De geldigheid van deze tijdsgrens wordt nog door een andere belangwekkende tekening van Saftleven verduidelijkt.

Op een blad in de Albertina — dat op grond van het formaat en de overi-

¹³ Vgl. Cuperus (1952) 110-116 en Haslinghuis (1956) 24 en 46.

ge karakteristieke eigenschappen zeker tot een *andere*, iets later ontstane serie moet worden gerekend — is het begin van de afbraak van het op een eilandje in de singel gelegen 'voorgebouw' van de oude poort weergegeven (afb. 9)¹⁴.

Deze tekening — opvallend door het vele levendige detail in de handeling der figuren — is, rechts onder, met het jaartal 1648 gedateerd.

Blijkt hier duidelijk, dat de bladen uit de serie waartoe de twee tekeningen uit het museum Boymans (afb. 3 en 4) en het exemplaar uit het Utrechts Gemeentearchief (afb. 5) behoren, voor 1648 zijn ontstaan, een vierde tekening uit de zelfde reeks, maakt het mogelijk dit tijdstip nog nauwkeuriger te preciseren.

Een blad uit de atlas Coenen van 's Gravesloot — momenteel gedeponneerd in het Rijksarchief in de provincie Utrecht, maar in feite behorend tot de verzameling van het museum Flehite te Amersfoort — geeft een gezicht over de singel op het bolwerk 'Sterrenburg', gelegen in de uiterste zuidwest hoek van de stad (afb. 6)¹⁵.

Als een topografisch herkenningspunt fungeert, in het centrum, de door zijn traptoren en kantelen gekenmerkte Bijlhouwerstoren. Meer in de voorgrond, links, is een andere nog tamelijk hoog overeind staande oude waltoeren — misschien de 'Masentoren', genoemd in middeleeuwse oorkonden¹⁶ — te zien.

Het staande formaat, de kenmerkende afmetingen, de techniek en de uitvoering in details, vormen duidelijke aanwijzingen, dat dit blad in directe samenhang met de drie eerder genoemde tekeningen is ontstaan. Het blad

¹⁴ Wenen, Albertina, inv. 9070. Zwart krijt en penseel in bruin; 230 × 280 mm; rechts onder gemerkt met monogram en gedateerd 1648; voor watermerk geen gegevens. Kopieën naar dit gezicht op de 'voorpoort', tijdens de afbraak, met in de achtergrond het bolwerk 'Wolvenburg', bevinden zich in Utrecht (Gemeentearchief, topografische atlas: D c 9.25.1) en in Brussel (Cat. Brussel (1913) nr. 3979).

¹⁵ Utrecht, Rijksarchief (depot museum Flehite, Amersfoort): Atlas Coenen van 's Gravesloot, album IV nr. 48.

Zwart krijt en penseel in bruin; 130 × 170 mm; links onder gemerkt met monogram en gedateerd 1645; watermerk: narrenbuste, kap met twee bellen, kraag met vijf onregelmatig gevormde punten (vgl. de serie Heawood nrs. 1921—2087).

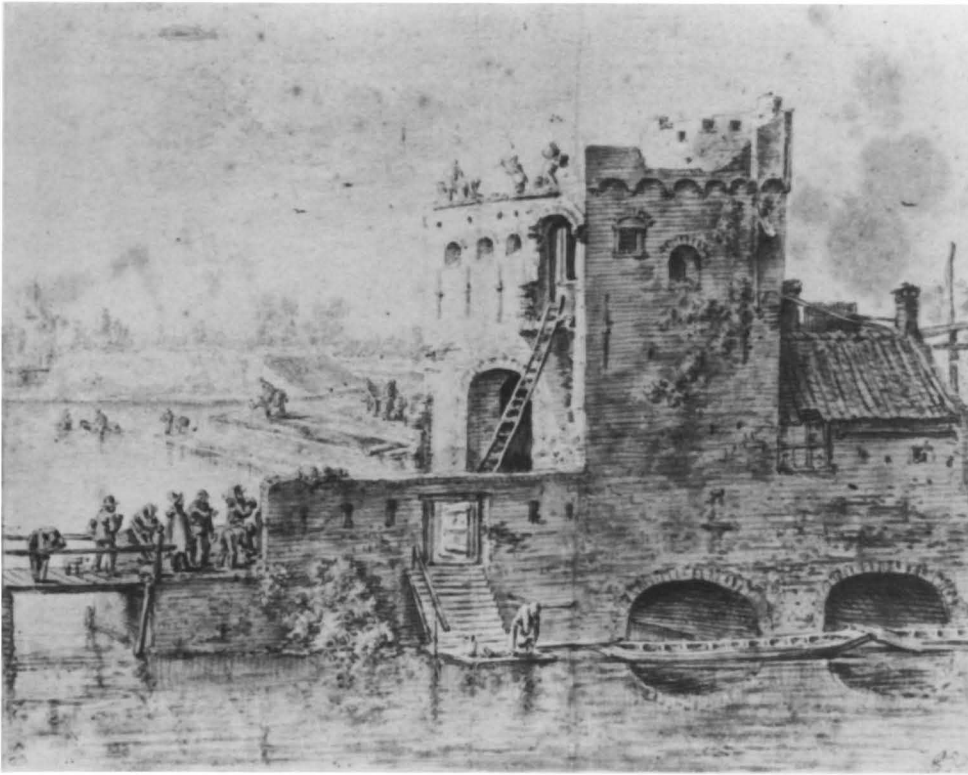
Voor de (vroeg) vorm van het monogram op dit blad vgl. Tent. Parijs-New York (1979—1980) 122 nr. 85, afb. 85 (met datering 164(0)?).

Een uitgewerktere variant van hetzelfde gezicht, uitgevoerd in 'liggend' formaat (215 × 280 mm), met weergave van een groter deel van de westelijke singeloever, gedateerd 1650, werd kort na de eerste wereldoorlog in Amsterdam geveild:

Veiling 'Langerhuizen', F. Muller, 29 april-2 mei (1919) nr. 683; vgl. ook Veiling 'Bellingham-Smith' e.a., F. Muller, Amsterdam, 5—6 juli (1927) nr. 297 met afb.: aan F. Lugt (het blad bevond zich echter nooit in diens collectie; de huidige verblijfplaats is mij niet bekend).

Een schetsmatig uitgevoerd, ongemonogrammeerd deelgezicht van hetzelfde traject van de stadswal, bevindt zich in Utrecht: Gemeentearchief, topografische atlas, D a 3.48. Zwart krijt en penseel in bruin; 150 × 180 mm; deel van een watermerk: steel met drie ballen, behorend bij narrenbuste (vgl. Heawood nrs. 1921—2087).

¹⁶ Voor deze toren: Calkoen (1900)78. Blijkens de bewaarde gegevens lag het betrokken bouwwerk '...achter de Geertekerker...'.

Afb. 9

in kwestie is — in tegenstelling tot de andere tekeningen uit dezelfde serie — van een datering voorzien: naast het monogram (dat in dit geval een opvallend ‘vroeg’ type vertoont) staat duidelijk het jaartal 1645¹⁷.

Met deze datering zijn wij bij het jaar van ontstaan van het schilderijtje (afb. 1–2) — het uitgangspunt van onze beschouwing — teruggekeerd: De chronologische relatie van de twee documenten — schilderij en tekening — die, op grond van de overeenkomsten in de voorgestelde topografische situatie, in het voorafgaande met elkaar werden geconfronteerd (afb. 1 en 3), laat zich in het licht van dit laatste gegeven relatief nauwkeurig bepalen. De reconstructie van het ‘schetsboekverband’ waarin wij de tekening van het museum Boymans moeten onderbrengen, toont aan, dat de twee bedoelde documenten — het schilderijtje en de tekening — ongeveer in *dezelfde tijd* ontstonden.

De gelijktijdigheid van de getekende en de geschilderde versie wettigt de veronderstelling, dat het weergegeven punt aan de stadswal Herman Saffleven, in de aangegeven periode — rond 1645 — als voorstellingsonderwerp interesseerde.

Het is zeer wel mogelijk, dat tot de serie tekeningen die omstreeks 1645 ontstond, oorspronkelijk ook een rechtstreekse voorstudie voor het op het schilderij weergegeven aanzicht behoorde. Een dergelijke tekening is mij,

¹⁷ Voor de monogramvorm, boven noot 15.

Afb. 10

Afb. 11

binnen het voor mij bereikbare, onvolledige materiaal, helaas niet bekend geworden. Het bestaan van de twee hier gesignaleerde, naar onderwerp nauw samenhangende versies, nodigt er echter toe uit, om de voorgestelde situatie aan de Utrechtse wal, vanuit een topografisch en historisch gezichtspunt, nader te onderzoeken.

De omstreeks 1645 ontstane tekeningen bieden — voor zover zij ons thans bekend zijn — geen nieuwe aanknopingspunten, aangezien de bladen uit deze hier kort behandelde reeks in topografisch opzicht geen nauwe samenhang vertonen, en de geboden voorstellingen zich over verschillende, ten dele ver uiteenliggende sectoren van de stadswal verdelen.

De eerstvolgende dateerbare serie van stadswaltekeningen - o.a. vertegenwoordigd door het reeds genoemde, 1648 gedateerde blad in de Albertina (afb. 9) — omvat, voorzover ik dit, aan de hand van de beschikbare documentatie kon beoordelen, evenmin elementen, die wij voor het hier gestelde doel zouden kunnen benutten.

De mij tot dusver bekende bladen behorend tot deze nieuwe reeks, die als geheel wordt gekenmerkt door vaste afmetingen (ca. 230 × 280 mm), door voorkeur voor een 'liggend' formaat en door een andere wijze van uitvoering, met name in de behandeling van de figuren, getuigen in de voorstellingen vooral van belangstelling voor de stadswal in de omgeving van de Bijlhouwerstoren. Het lijkt voldoende dit hier aan de hand van twee typische voorbeelden — beide behorend tot de verzameling van het Koninklijk Huisarchief in Den Haag — te illustreren.

In de tekentechnische behandeling van de figuren — gekenmerkt door een gearticuleerd en dominerend gebruik van het penseel — in de levendige groepering en het sterk verhalende belang van de menselijke stoffage, zijn beide voorbeelden met het gelijktijdige blad in Wenen (afb. 9) te vergelijken.

Een der beide tekeningen in het Koninklijk Huisarchief is, evenals het Weense blad, door een jaartal onder het monogram in 1648 gedateerd (afb. 10)¹⁸.

Op het tweede blad ontbreekt een datering. Deze tekening is voor ons echter toch in zoverre interessant als hier — niet lang na 1645 — voor één der figuurmotieven voorkomend op het schilderijtje, een treffende analogie

¹⁸ Den Haag, Kon. Huisarchief AM. (Atlas Munnicks van Cleeff) 528.

Zwart krijt en penseel in bruin; 218 × 280 mm; rechts onder gemerkt met monogram en gedateerd 1648 (op onze afbeelding 10 helaas niet zichtbaar, als gevolg van te krappe afsnijding); voor watermerk geen gegevens.

Vgl. Becker-Jordens (1973) afb. 4. Voor de verzameling van Gerard Munnicks van Cleeff (1796—1860) *ibid.*: 'Inleiding'.

Een blad met een analoge voorstelling, van ongeveer dezelfde afmetingen (213 × 285 mm), uitgevoerd in dezelfde techniek, maar zonder monogram en datering, bevindt zich in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam: inv. A 4576; uit de verzameling Pitcairn Knowles: vgl. Veiling 'M.W. Pitcairn Knowles', F. Muller, Amsterdam, 25 juni (1895) nr. 587. Watermerk: narrenbuste, kap twee bellen, kraag zeven onregelmatige punten (vgl. de serie Heawood nrs. 1921—2087). Voor de verz. Pitcairn Knowles: Lugt nr. 2643.

is aan te wijzen (afb. 11)¹⁹. De figuren in de linker benedenhoek van de tekening zijn, op grond van de typering en de plaatsing met de rug naar de beschouwer, slechts in een algemene zin met de figuur van de waterdrager links in de voorgrond van het schilderijtje te vergelijken. Door een rechtstreekse overeenkomst in opstelling en bezigheid (eigenlijk 'gebrek aan bezigheid'), zijn daarentegen de over de borstwering geleunde figuren in het middenplan van beide voorstellingen verbonden (afb. 12).

Zonder bruikbare topografische aanknopingspunten voor onze speciale vraagstelling is mijns inziens ook een *derde* serie stadswaltekeningen, die —

¹⁹ Den Haag, Kon. Huisarchief, A.M. (Atlas Munnicks van Cleef) 527.

Zwart krijt en penseel in bruin; 213 × 183 mm; monogram ontbreekt; voor watermerk geen gegevens.

op grond van incidenteel voorkomende jaartallen — in de jaren 1650—1651 is te dateren.²⁰

Zeer nauwkeurige gegevens, ter identificatie van de op het schilderijtje en de daarmee corresponderende tekening in museum Boymans (afb. 3) voorkomende topografische elementen, zijn daarentegen aan de bladen van een vierde serie gezichten op delen van de Utrechtse stadswal te ontlelen.

Kenmerkend voor de bladen van deze nieuwe reeks zijn een opnieuw gewijzigd formaat (ca. 105 × 155 mm), een sterk veranderd materiaalgebruik — waarbij het krijt, als modellerend element de overhand heeft boven het penseel — en een gewijzigde behandeling van details. Deze laatste komt bij de betrokken bladen vooral in een vaster gestructureerd, bijna schematisch, ‘vlechtwerkachtig’ lijngebruik in de weergave van de boomslag en tegelijkertijd in een opvallend losse, tot enkele toetsen beperkte, weinig gearticuleerde figuurtekening tot uitdrukking.

De voor ons interessante bladen uit deze — naar het mij voorkomt vrij omvangrijke — reeks zijn, zoals zal blijken, ook door de keuze van de voorgestelde onderwerpen, onderling nauw verbonden.

V

Een groep stadswaltekeningen uit de jaren 1655—1665, waarschijnlijk ontstaan omstreeks 1664

Een blad uit deze serie, dat thans wordt bewaard in het Utrechtse Gemeentearchief (afb. 13), toont als centraal element een toren, waarin wij — op grond van een aantal duidelijke aanwijzingen — de *achterste* van de twee torens, voorkomend op het schilderijtje en de tekening uit het museum Boymans (afb. 1 en 3) kunnen herkennen²¹.

Daarbij is het duidelijk, dat in dit geval door de tekenaar, voor het maken van de voorstelling, een standpunt *tussen* de twee ons interesserende torens werd ingenomen.

De identificatie van de voorgestelde toren wordt door een uiterst individuele uiterlijke hoedanigheid bevestigd: uit het bovenste deel van het muur-

²⁰ Vgl. bv. het blad genoemd hierboven noot 15, waarbij enige stadstekeningen van overeenkomstige afmeting en uitvoering zijn aan te sluiten. Een korte studie over deze groep zal binnenkort elders worden gepubliceerd.

²¹ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D a 3.2.2; uit de verzameling mej. S.E. Kneppelhout-van Sterkenburg, Doorn.

Zwart krijt, hier en daar pen in bruin, penseel in bruin en grijs; 105 × 150 mm; rechts onder gemerkt met monogram; geen watermerk.

Afb. 13

Afb. 14

werk komt namelijk, aan de ronde veldzijde, een — daar kennelijk wortelende — boom te voorschijn. Dit zelfde, voor Utrechtse stadstorens ongewone en dientengevolge karakteristieke element, was — zoals wij hebben kunnen vaststellen — zowel op het schilderijtje als op de daarmee samenhangende tekening, als bijzonderheid van de achterste toren waar te nemen. De juistheid van de identificatie wordt bovendien door de verdere details van de voorstelling bewezen. We zien links beneden de *singel*, waarin een schuitje wordt voortgeboomd; daaraan grenzend de begroeide *muurberm*, met tegen de voet van de toren en tegen de wal opgetrokken lage schuur-tjes, afgewisseld door dwars over de berm lopende houten hekken; in de achtergrond, links van de toren, het uitspringende '*bastion*'; bovenop de wal, rechts van het walpad, de in een rechte rij aangeplante bomen — alles elementen, waardoor ook op het schilderijtje en de corresponderende tekening (afb. 3), de situatie ter plaatste werd gekenmerkt.

Met de juist genoemde tekening is, op grond van het identieke formaat, de overeenkomstige tekentrant, een zekere analogie in de compositie en onmiskenbare rechtstreekse aansluiting van het voorgestelde gegeven, een ander blad in Utrecht, als onderdeel van dezelfde 'serie', te verbinden (afb. 14)²². De tekenaar heeft zich hier, vanaf zijn standplaats op de wal met een slag van honderdtachtig graden gedraaid en een gezicht naar de *tegenovergestelde* richting gegeven.

De bomenrij langs het walpad is, als gevolg daarvan, van de rechter zijde naar de linker zijde van de tekening verplaatst — waardoor een zekere pendanwerking tussen de beide bladen wordt opgeroepen. Rechts in de voorgrond komt nu bovendien de *vorste* (en laagste) der beide waltorens in het gezicht, die wij op het schilderijtje en de daarmee vergelijkbare tekening leerden kennen. Ter identificatie dienen in dit geval de richting van het naar stadszijde afgeschuinde dak, de geringe hoogte van het bouwwerk en de typische schoorsteenvorm — waarbij uiteraard rekening moet worden gehouden met de omstandigheid, dat het monument hier, ten opzichte van schilderij en corresponderende tekening, van de tegenovergestelde zijde is gezien.

In het beeld verschijnt hier tevens, verder links aan de weg over de wal, het geïsoleerd liggende, rechthoekige *gebouwtje* van één verdieping, met pannendak, dat wij in de voorstelling van het schilderij als element rechts in de voorgrond leerden kennen.

Op de twee hier met elkaar in verband gebrachte en zij aan zij afgebeelde tekeningen uit de verzameling van het Utrechts Gemeentearchief (afb. 13 en 14), die zoals werd betoogd, onmiskenbaar in directe onderlinge samenhang — als onderdelen van één zelfde schetsboekserie — zijn ontstaan, vinden

²² Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D a 3.7.

Zwart krijt, hier en daar pen in bruin, penseel in bruin en grijs; 105 × 150 mm; midden onder gemerkt met monogram; geen watermerk.

In verso, in 17e eeuwse handschrift: '*...op de wal agter st Marye...*'.

wij bijgevolg *alle* essentiële *topografische elementen* voorkomend op het schilderijtje van 1645, verenigd!

De ligging van deze elementen, aan een *bepaald traject* van de stadswal, wordt hier bovendien door een tweetal belangrijke, bijkomende gegevens verduidelijkt en bepaald.

Op het als laatste aangevoerde blad (afb. 14) is een betrouwbaar topografisch herkenningspunt — de ‘Smeetoren’ — waar te nemen. Wij bevinden ons dientengevolge, zoals een blik op de plattegrond (afb. 23) laat zien, aan de *westzijde* van de stad en wel ten Noorden van de genoemde, sinds 1642 voor de Universiteit tot sterrenwacht ingerichte toren²³.

Deze topografische aanduiding ontleend aan de voorstelling zelf, wordt hier bovendien aangevuld en bevestigd door een verklarend opschrift: ‘op de wal agter St. Marye’, dat — in onmiskenbaar 17e eeuws handschrift — op de achterkant van de tekening is aangebracht.

Aan de beide juist besproken bladen zijn — op grond der kenmerkende formele en artistieke eigenschappen — nog verschillende in ons verband interessante tekeningen, behorend tot dezelfde serie, toe te voegen. Wij kiezen daaruit in de eerste plaats een blad uit de atlas Coenen (afb. 15)²⁴.

Links in de voorgrond, over de volle hoogte van de tekening, is hier het voorste deel van dezelfde muurtoren te zien, die op de juist behandelde tekening in het Utrechts Gemeentearchief (afb. 14), als belangrijkste voorgrondselement, rechts van het midden is weergegeven.

De identiteit van de beide torens blijkt niet alleen uit een aantal details, als de vorm van de schoorsteen, de plaats van het muuranker, de duidelijke overeenkomst van raam en luikje, maar is bovendien uit de achtergrondselementen af te leiden.

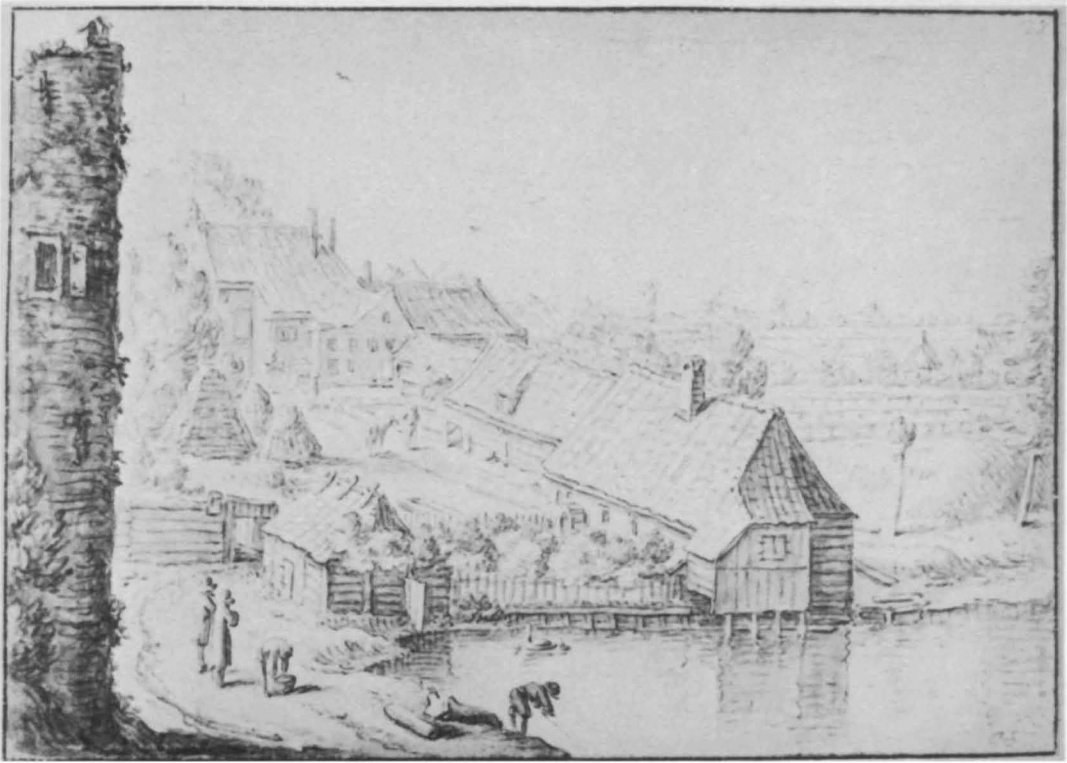
Op de tekening in het Gemeentearchief zijn, rechts van de toren, buiten de wal, *dak* en *gevel* van hetzelfde lager gelegen gebouw te zien, dat op de tekening uit de atlas Coenen — vanuit een punt buiten de muur — in volle omvang is weergegeven. Uit deze laatste weergave blijkt, dat het gaat om een uit meerdere onderdelen samengesteld, relatief uitgebreid, bedrijfsachtig complex.

Dat het in beide gevallen inderdaad gaat om hetzelfde lager gelegen gebouw, blijkt vooral uit de kenmerkende, trapsgewijs naar rechts aflopende dakcontour, uit de plaatsing van de schoorstenen en de bekroning van de naar de wal gerichte voorgevel met een staande, gebeeldhouwde figuur. Uit de voorstelling van het blad in de atlas Coenen is duidelijk op te maken, dat de singel, in zijn loop langs de wal, door het juist gesignaleerde gebouwencomplex wordt onderbroken. De gracht maakt in de voorgrond een scherpe buiging naar rechts.

²³ Vgl. Haslinghuis (1956) 46 en 48.

²⁴ Utrecht, Rijksarchief, topografische atlas (depot museum Flehite, Amersfoort). Atlas Coenen van 's Gravensloot, album 111 nr. 45.1.

Zwart krijt, hier en daar pen in bruin, penseel in bruin; 105 × 154 mm; rechts onder gemerkt met monogram; geen watermerk.

Afb. 15

Afb. 16

Deze situatie kan aan de hand van de voorstelling van een vierde blad behorend tot dezelfde samenhangende reeks, in zijn details beter worden begrepen.

De bedoelde tekening (afb. 16), die eveneens wordt bewaard in de verzameling van het Utrechts Gemeentearchief, plaatst de juist beschreven elementen in een ruimer overzicht²⁵.

In de voorgrond verschijnt, links, de tot muurhoogte gesloopte rest van een ronde toren, waarop een over de borstwering geleunde figuur, als op een balkon, staat uit te kijken. Aansluitend volgt de wal met daarop, als eerste, de inmiddels bekende toren met de door het dak groeiende boom. De reeds eerder gewekte indruk, dat deze toren werd bewoond, wordt door de details van de voorstelling duidelijk bevestigd. Links van de toren verschijnt de bomerij waarmee de weg over de wal aan de stadszijde is beplant. De verder zuidwaards langs de wal gelegen tweede toren, met het naar de stadszijde afgeschuinde dak, is hier door het geboomte op de muurberm aan het oog onttrokken. Goed te volgen is daarentegen het hele verdere verloop van de westelijke stadswal naar het Zuiden. Een hoge, afgeknotte toren — reeds zichtbaar op het juist besproken blad, dat van een verklarend opschrift was voorzien (afb. 14) — de Smeetoren, de omtrekken van de Geertekerk en, geheel aan het uiteinde, de Bijlhouwerstoren, vormen langs dit traject de voornaamste herkenbare accenten.

In het middenplan van deze tekening keert het buiten de wal gelegen 'bedrijfscomplex' dat wij uit de voorstelling van het blad in de atlas Coenen (afb. 15) leerden kennen, op grotere afstand (met als gevolg een lichte verschuiving van de gezichtshoek) en in een ruimere topografische samenhang terug.

Afgezien van kleine varianten in details, zijn de voornaamste kenmerken van het complex in beide voorstellingen dezelfde:

De karakteristieke dakcontour van het 'hoofdgebouw', de in drie trappen naar links verspringende lijn van de lage, dwars op het hoofdgebouw liggende 'bijgebouwen', de eigenaardige pyramidevormige stapels op het naast deze bijgebouwen gelegen erf en de op vier palen boven het water van de singel uitgebouwde overdekte losplaats, die waarschijnlijk tevens dienst deed als botenhuis — al deze kenmerkende elementen zijn in beide voorstellingen terug te vinden²⁶.

²⁵ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D a 3.19.

Zwart krijt, hier en daar pen in bruin, penseel in bruin; 105 × 148 mm; rechts onder gemerkt met monogram; geen watermerk.

²⁶ Het rechter uiteinde van de 'overdekte losplaats' is ook zichtbaar aan de linker rand van een ander blad uit dezelfde serie, waarop, zoals uit een opschrift aan de achterzijde blijkt, de westelijke spits van het Mariabolwerk is weergegeven:

Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D b 2.2; geschenk W.J. Royaards v.d. Ham. Zwart krijt, pen en penseel in bruin; 106 × 154 mm; rechts onder gemerkt met monogram; geen watermerk. In verso, in 17e eeuws handschrift (eigenhandig?): '...de hoek van 't bolwerk van St. Marie...', hier afb. 18.

Het ruimere topografische verband waarin het bedoelde complex in de laatstgenoemde voorstelling verschijnt, maakt duidelijk, dat de singel weliswaar vóór de gebouwgroep, met een bijna rechte hoek afbuigt naar rechts; tevens is echter goed zichtbaar, dat dezelfde singel, áchter het betreffende gebouwencomplex, weer is teruggekeerd voor de wal.

Uit dit gegeven kan worden afgeleid, dat de gebouwgroep waarom het hier gaat, moet liggen op een terrein, waar de singel aan de buitenzijde omheen is geleid. Afgaande op de algemene topografische gesteldheid aan de westzijde van de stad — zoals die in de plattegrond uit Joan Blaeu's 'Tooneel der Steden' van 1649, is weergegeven (afb. 23) — komt voor een dergelijke situatie alleen het 'Mariabolwerk' in aanmerking²⁷.

Deze gevolgtrekking doet ons, te zelfder tijd, voor de interpretatie van de omvangrijke gebouwgroep een aannemelijke oplossing aan de hand: Het gaat hier ongetwijfeld om de 'porselein-' en 'plateefabriek', die — met goedvinden van het stadsbestuur — in September 1616, door een zekere Jan Gerritsz. van Overmeer, op het militair niet meer van belang geachte Mariabolwerk werd gevestigd²⁸.

Dit bedrijf was in 1633 nog in functie, zoals blijkt uit de vermelding van zijn bestaan in een rapport betreffende de 'staat der bolwerken', dat in het genoemde jaar aan de stedelijke autoriteiten werd uitgebracht²⁹.

Uit dit zelfde stuk is op te maken, dat op het bolwerk — behalve de reeds genoemde plateefabriek — ook een boomgaard en een veld met lakenramen waren te vinden. Van het laatstgenoemde is, naar het mij voorkomt, op de tekening uit de atlas Coenen (afb. 15), rechts — d.w.z. ten westen — van de plateefabriek, een deel te zien.

Op een niet nader te preciseren tijdstip na 1633, is de plateefabriek van eigenaar verwisseld. Het bedrijf kwam in handen van een zekere Johannes de Bruyn, die tot 1664 optrad als exploitant³⁰.

In dat jaar werd — in verband met het bekende, op Amsterdams voorbeeld geïnspireerde *stadsuitbreidingsplan* van burgemeester Hendrik Moreelse — tot aanleg van een grachtenstelsel aan de westzijde van de stad en gelijktijdige doorsnijding van het Mariabolwerk besloten.

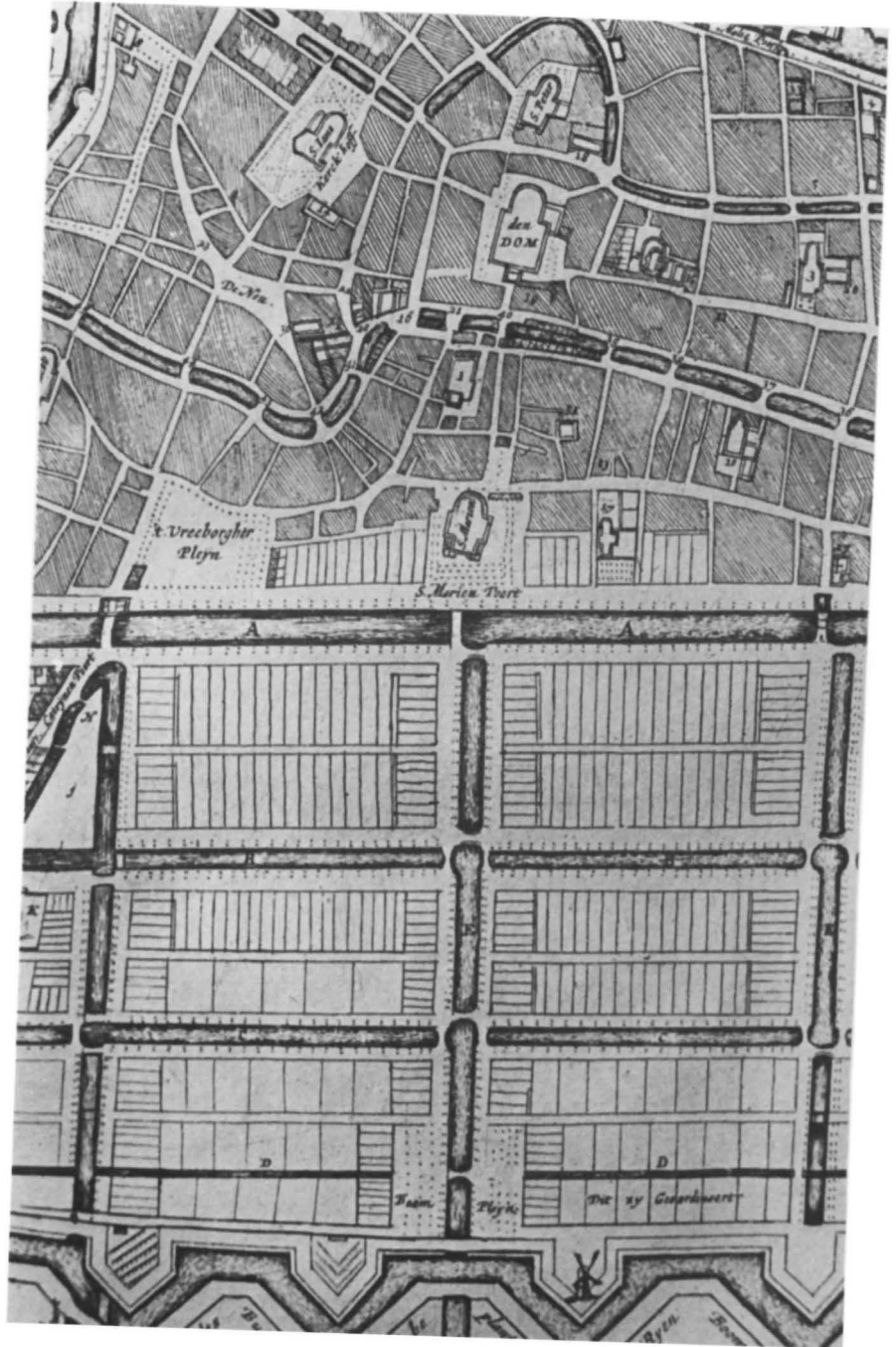
Dit grachtenstelsel, met als oost-westelijke middenas de zogenaamde 'Mariagracht' (afb. 17) en de doorgraving van het bolwerk, zijn in de jaren volgend op het besluit van 1664, inderdaad voor het grootste deel tot stand gekomen — al is de daarmee beoogde stadsuitbreiding, als gevolg

²⁷ Voor aanleg en geschiedenis van dit aarden bolwerk: v.d. Monde (1844—1846) III, 248 ev. (met vermelding van bronnen en literatuur); Haslinghuis (1956) 22 en 48 ev.; Struyck (1968) 179; Wilmer (1978) 103; vgl. ook Raven (1864) 530 ev.

²⁸ Vroedschapsresoluties van 9 en 16 september 1616; vgl. v.d. Monde (1844—1846) III, 250, waar nader wordt toegelicht dat het gaat om een fabriek van plateel en 'verglasde kunstige tegeltjes'.

²⁹ Daarvoor v.d. Monde (1844—1846) III, 250 ev. (met vermelding van gegevens en bronnen).

³⁰ v.d. Monde (1844—1846) III, 250 noot 3.

Afb. 18

van misrekening, interne verdeeldheid en ongunstige externe omstandigheden, nooit gevolgd³¹.

Voor de plateelfabriek — zeker voor het hoofdgebouw — betekende de doorsnijding van het bolwerk en het doortrekken van de singel langs de wal (afb. 17) echter onherroepelijk het einde.

Uit officiële gegevens blijkt, dat de eigenaar van het bedrijf zich tot de vroedschap wendde met het verzoek, voor het geleden verlies schadeloos te worden gesteld, door toekenning van het recht om schipper te worden op de volksschuit naar Amsterdam³².

Wij brengen deze feiten hier uiteraard niet om 'anecdotische' redenen naar voren. Zij zijn voor ons van belang, omdat zij ertoe bijdragen, de *ontstaanstijd* van de tekeningenserie die ons interesseert, nader te bepalen: Het is namelijk, op grond van de juist geschetste ontwikkelingen, niet

³¹ Voor het uitbreidingsplan van burgemeester Hendrik Moreelse: Fockema-Andrae (1926) 30 ev.; Acket (1950) 22—24; Blystra (1969) 97 ev.; Struyck (1968) 206; vgl. ook Haslinghuis (1956) 24 ev. en Wilmer (1978) 105. De misrekening lag vooral in het feit, dat Utrecht, in ruimtelijk opzicht, nog niet toe was aan een uitbreiding buiten de wallen. Tot in de 19e eeuw bleven binnen de stad voldoende open terreinen beschikbaar voor bebouwing. Ongunstige externe omstandigheden vormden de Engelse oorlog, de Franse bezetting van 1672 (met zijn gevolgen) en de stormramp van 1674, waardoor de welvaart van de stad ernstig werd aangetast.

³² Vroedschapsresolutie van 15 augustus 1664.

waarschijnlijk, dat de tekeningen behorend tot de betrokken reeks, lang na het jaar 1664 zijn gemaakt.

De opvallende belangstelling, die bij deze bladen voor het Mariabolwerk en zijn naaste omgeving is op te merken (afb. 15, 16, 18), is misschien als een aanwijzing op te vatten, dat aan het ontstaan van de serie onder meer de bedoeling ten grondslag lag, een karakteristiek onderdeel van het landschap rond de Utrechtse stadswal, kort voor zijn definitieve verdwijning, alsnog in een serie getekende gezichten vast te leggen³³.

De eerder besproken, in en kort voor 1648 vervaardigde serie tekeningen van de op dat tijdstip reeds tot afbraak gedoemde Wittevrouwenpoort (afb. 9), wekken de indruk, dat aan commemoratieve bedoelingen van die aard, onder omstandigheden, een zeker belang is toe te kennen³⁴.

Vanuit *stilistisch* oogpunt zijn — voorzover het mij als niet-specialist mogelijk is op dit gebied een oordeel te vellen — tegen een datering van de serie rond 1664, geen duidelijke bezwaren aan te voeren. Integendeel, onder de weinige gedateerde of indirect dateerbare tekeningen uit deze periode zijn — althans voor onderdelen uit de voorstellingen — parallelen aan te wijzen.

³³ Tot de tekeningenserie, die vermoedelijk omstreeks 1664 is ontstaan, behoren — behalve de vijf hier reeds genoemde en afgebeelde bladen (afb. 13—16 en 18) met gezichten nabij of op het Mariabolwerk — nog twee andere, naar onderwerp en uitvoering op elkaar aansluitende tekeningen, waarvan de voorstellingen op een aarden bolwerk, mogelijk het 'Mariabolwerk' betrekking hebben:

a. Utrecht, Rijksarchief, topografische atlas (depot museum Flehite, Amersfoort). Atlas Coenen van 's Gravesloot, album III nr. 44, I.

Zwart krijt, pen en penseel in bruin; 105 × 155 mm; links onder gemerkt met monogram; geen watermerk.

Op de achterkant, links onder, in latere hand: '... 't huijsjen op 't Malibaen's bolwerk...'. Deze identificatie zou wijzen op het bolwerk 'Lepelenburg'.

b. Verblijfplaats onbekend; voorheen verzameling E. Perman, Stockholm. Voortzetting van de voorstelling van a.

Zwart krijt, pen en penseel in bruin; 110 × 155 mm; rechts onder gemerkt met monogram; voor watermerk geen gegevens.

In verso, 17e eeuwse opschrift: '...de hoeck van 't bolwerk...'; vgl. Veiling 'E. Perman', Sotheby-Mak van Waay, Auction 245, Amsterdam, 9 mei 1975, nr. 145.

Tot dezelfde tekeningenreeks behoren voorts bladen met andere onderwerpen. Daarbij gaat het o.m. om punten in de omgeving van de Tolsteegpoort.

c. Utrecht, Centraal Museum, inv. 18675; aankoop P. Brandt, Amsterdam, 14 juni 1974.

Zwart krijt, pen en penseel in bruin; 109 × 152 mm; rechts onder gemerkt met monogram; geen watermerk. (afb. 19).

In verso, annotatie met pen: 'De Doelen bij de Tollesteegh Poort'.

d. Utrecht, Rijksarchief, topografische atlas (depot museum Flehite, Amersfoort). Atlas Coenen van 's Gravesloot, album III nr. 44, 2: gezicht op een scheepswerfje aan de stadstrand (waarschijnlijk buiten de Tolsteegpoort).

Zwart krijt, pen en penseel in bruin; 105 × 155 mm; midden onder gemerkt met monogram; geen watermerk.

e-f-g. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, collection de Grez nrs. 3158, 3169 en 3172: verschillende gezichten rondom dezelfde scheepswerf als voorgesteld op d.

Zwart krijt, pen en penseel in bruin; 105 × 155 mm; alle gemonogrammeerd; voor watermerken geen gegevens. Vgl. Cat. Brussel (1913) nrs. 3158, 3169, 3172.

³⁴ Vgl. hierboven 21 en noot II.

Afb. 19

Een met zekerheid in 1667 dateerbaar blad in Hamburg (afb. 20) herhaalt, in de voorgrond, het opvallende motief van de op een 'balkon' geplaatste, voorover leunende, beeldenwaarts kijkende figuur, dat wij op een der juist besproken bladen in het Utrechtse gemeentearchief (afb. 16) hebben aangetroffen³⁵.

Een tekening in Edinburgh (afb. 21), met de voorstelling van drie figuren in de doorgang van een gedeeltelijk afgebroken poort, is — vooral op grond van de losse figuurbehandeling — met bladen uit de juist behandelde serie te vergelijken (afb. 14 en 19)³⁶. Weliswaar is deze tekening in Edinburgh niet van een eigen expliciete datering voorzien en hetzelfde geldt voor de meeste Saffleven tekeningen waarvan mag worden vermoed, dat zij

³⁵ Hamburg, Kunsthalle, inv. 22483; vgl. Corpus Gernsheim 17659.

Voortekening in spiegelbeeld voor de 1667 gedateerde ets: Hollstein XXIII (1980) 140 nr. 36 (met verwijzing naar twee andere voorstudies in Leipzig en Haarlem); vgl. ook Illustrated Bartsch I (1978) 247 nr. 20.

³⁶ Edinburgh, National Gallery of Scotland, inv. D 1711.

Zwart krijt en penseel in grijs; 117 × 165 mm; links onder gemerkt met monogram; voor watermerk geen gegevens.

Een iets minder zorgvuldig uitgevoerde versie van hetzelfde onderwerp, van wat grotere afmetingen, maar zonder figuurstoffage, bevindt zich in het Rijksprentenkabinet in Amsterdam: inv. 1950/81; zwart krijt en penseel in grijs; 153 × 194 mm; monogram ontbreekt; watermerk: narrenbuste, kap met twee bellen, kraag met regelmatig gevormde punten, geen aanhangsel (vgl. de serie Heawood nrs. 1921—2087).

in de periode 1655—1665 ontstonden³⁷. Maar het architectuurmotief van deze tekening is op een 1666 gedateerd schilderij van de hand van Cornelis Saftleven — Hermans twee jaar oudere broer — als omlijsting van een vee-markt terug te vinden (afb. 22)³⁸.

³⁷ Voor de periode 1645—1654 staat een aanzienlijk aantal gedateerde tekeningen en een aantal gedateerde prenten ter beschikking. Het zelfde geldt — in iets mindere mate — voor het tijdvak 1666—1678. Uit de tussenliggende jaren 1655—1665, bestaan geen gedateerde etsen en is mij slechts een onzeker voorbeeld van een landschapstekening bekend geworden: Verblijfplaats onbekend; voorheen collectie P. Sandby; bebost berglandschap met houthakkers en wandelaars; 350 × 615 mm; gemerkt met monogram en gedateerd 166(o)? Voorts het 1664 gedateerde 'titelblad', genoemd hieronder noot 53, sub a.

³⁸ Particuliere collectie, Solingen: paneel; 385 × 505 mm; gemerkt en gedateerd '1666' op de muur ter linkerkant. Vgl. Schulz (1978) 222 nr. 627 en afb. 56.

Een voorbeeld voor ontlening van architectuurmotieven aan tekeningen van zijn broer Herman, levert ook een andere geschilderde 'veemarkt' van Cornelis, daterend uit de zestiger jaren: Budapest, Szepmüvészeti Múzeum, inv. 4303. Ontleend is het motief der twee achter elkaar liggende torens met in tegengestelde richting aflopende daken en een aansluitende borstwering; vgl. Schulz (1978) 222 nr. 626 met afb. 47. Het gebruikte voorbeeld is in dit geval alleen bewaard in de vorm van een 18e eeuwse kopie, toegeschreven aan D. van der Burg: Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas, D a 3.10; gewassen pentekening; 200 × 278 mm.

Afb. 20

Afb. 21

Met gedateerde of indirect dateerbare tekeningen (en met name met 'stadstekeningen') uit de late veertiger en vroege vijftiger jaren, zijn daartegen, voorzover ik zie, bij de serie die ons hier interesseert, geen overeenkomsten in uitvoering en tekenrant aan te wijzen (vgl.afb. 9—11). Evenmin bestaat verwantschap met de tekenwijze — en speciaal met de kenmerkende, gestileerder werkende 'figuurstijl' — die wij op bladen uit het eind van de zestiger en het begin van de zeventiger jaren ontmoeten (vgl.afb. 41a—b).

Hoe dit ook zij — bij elke poging tot datering op uitsluitend stilistische en tekentechnische gronden, is bij een veelzijdig en gevarieerd werkend tekenaar als Herman Saftleven, grote voorzichtigheid geboden³⁹.

Dit leert al terstond de volgende voor ons interessante serie van onderling samenhangende bladen. Deze zijn uitgevoerd in een geheel andere, fijner uitgewerkte techniek (afb. 24—26, 28, 33, 35), die — evenals het opvallend grote formaat (ca. 370 × 470 mm) — waarschijnlijk is aangepast aan een speciale opdracht of bestemming.

Dat neemt echter niet weg, dat wij — zoals weldra zal blijken — wat de *datering* betreft, met de bladen van deze nieuwe serie, ten naaste bij in *dezelfde* periode belanden!

Voordat wij hier nader op ingaan, eist echter nog één detail in de voorstel-

³⁹ Voor de moeilijkheden verbonden met een consequente chronologische ordening op stilistische basis, van het getekende werk van Herman Saftleven, vgl. o.a. Schulz (1977) 138.

ling van het blad met het gezicht op de wal en het Mariabolwerk (afb. 16) een ogenblik onze speciale aandacht:

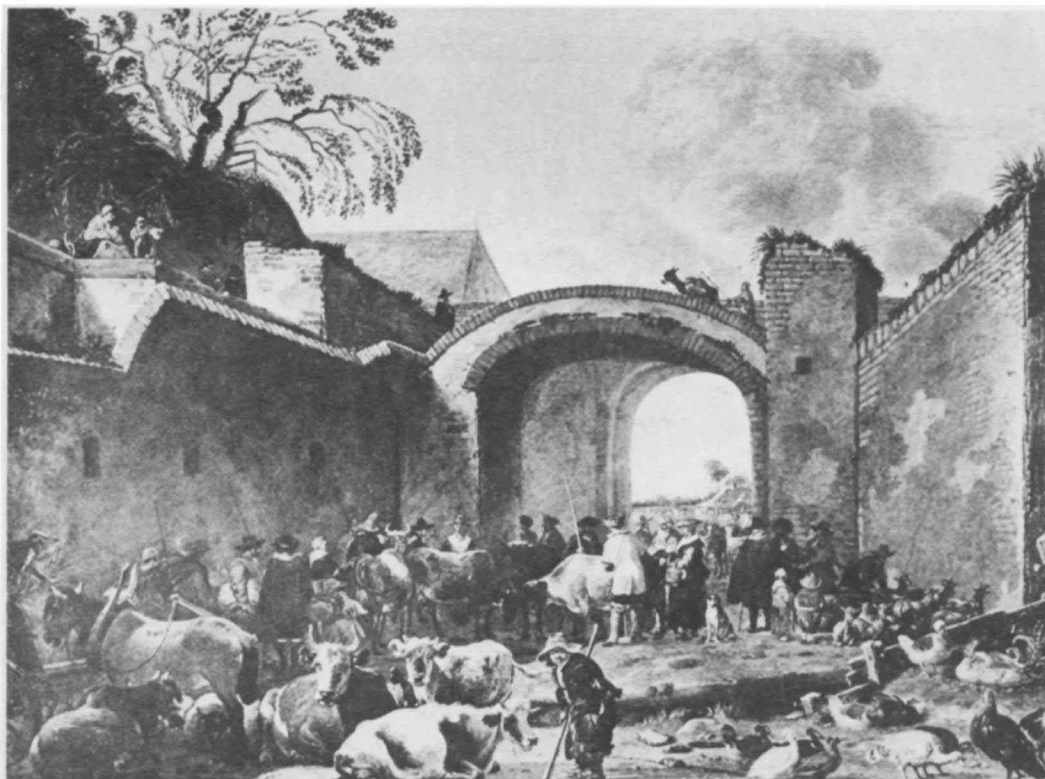
Wij zien hier, in het centrum van de voorstelling, midden op de singel — vlak voor het punt waar deze ombuigt naar het Westen — een *veerbootje*, met veerman en passagier, dat langs een dwars over het water gespannen kabel wordt voortbewogen. De aanwezigheid van dit veerschuitje wijst erop, dat op dit punt, achter het van de muurberm oprijzende geboomte, voor de beschouwer niet zichtbaar, het bestaan van een *toegang* tot de stad moet worden aangenomen.

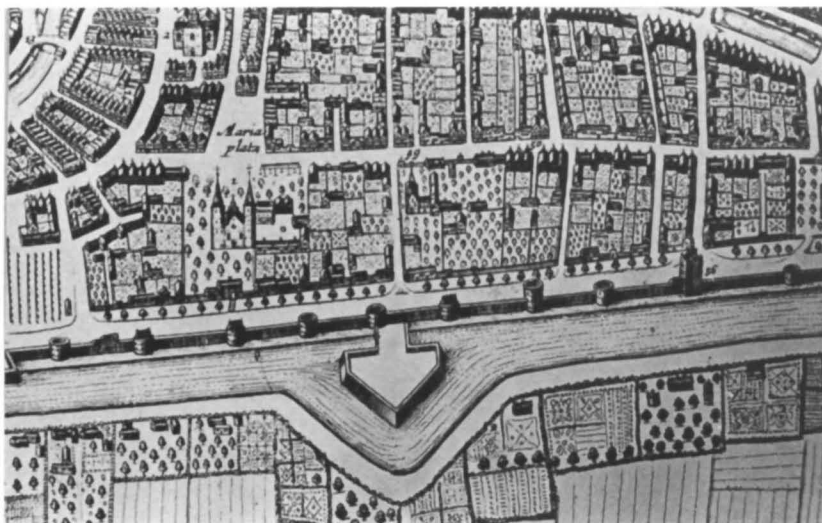
In aanmerking daartoe komt, binnen de gegeven topografische context, alleen het zogenaamde Mariawaterpoortje. Tot aanleg van dit poortje was pas in 1616 besloten, met het doel hierdoor het vervoer van goederen van en naar de te zelfder tijd ingerichte markt op de Mariplaats, zoveel mogelijk te bevorderen⁴⁰.

Op Utrechtse stadsplattegronden die vòòr 1616 zijn ontstaan, zijn vanzelfsprekend noch de markt, noch de bijbehorende poort met de veerverbinding over de singel te zien. Op de plattegrond van Blaeu, uit 1649 (afb. 23) zijn daarentegen zowel de markthal op de Mariplaats, als de veerverbinding bij de Mariawaterpoort, duidelijk aangegeven.

⁴⁰ Voor de bouw van de Mariawaterpoort en de samenhang daarvan met de inrichting van een markt op de Mariplaats: v.d. Monde (1844—1846) 193 ev., spec. 211 ev. en 251 ev.; vgl. ook Haslinghuis (1956) 46 en Wilmer (1978) 100.

Afb. 22

Met het 'Mariawaterpoortje', dat blijkt de juist besproken tekening in het Utrechtse Gemeentearchief (afb. 16), vlak ten zuiden van de toren met de door het dak gegroeide boom en ten noorden van de (niet zichtbare) lagere toren moet worden gesitueerd, komt binnen het complex van topografische elementen, dat wij hier, naar aanleiding van het schilderijtje, in zijn samenhang onderzoeken, een nieuwe component onder onze aandacht. Deze is weliswaar noch op het schilderijtje, noch op de tot dusver behandelde tekeningen daadwerkelijk te zien. Maar de aanwezigheid van de genoemde poort, *tussen* de beide torens, moet niettemin worden aangenomen. Deze aanwezigheid verklaart mijns inziens ook, waarom op de tekening uit de verzameling Boymans (afb. 3), die terstond in het begin, op grond van de verwante voorstelling, met het schilderijtje van 1645 werd geconfronteerd, twee figuren — die naar wij mogen aannemen juist de veerboot hebben verlaten — zich precies op het aangegeven punt, gelegen *tussen* de beide torens, zonder zichtbaar doel, in de richting van de stadsmuur begeven.

VI

Een serie stadswaltekeningen ontstaan omstreeks 1663

Twee opvallende elementen in de geschilderde voorstelling, die de aanleiding leverde tot deze beschouwing, zijn tot dusver nog niet nader vanuit topografisch gezichtspunt besproken.

Het betreft het herhaaldelijk gesignaleerde, buiten de wal uitspringende

bastion, dat links in de achtergrond van het schilderijtje, en het rechthoekige *gebouwtje* met pannendak, dat rechts in de voorgrond is waar te nemen. Het zijn een aantal tekeningen die behoren tot een nieuwe, reeds aangekondigde, samenhangende 'reeks' die ons, voor de bestudering van deze beide elementen, de bruikbaarste aanknopingspunten verschaffen.

Als eerste voorbeeld uit deze nieuwe serie, die — zoals alle vorige — door een vast formaat (ca. 370 × 470 mm), een karakteristieke wijze van uitvoering en opvallende analogiën in figuurstijl en composities wordt gekenmerkt, kiezen wij een tekening, die wordt bewaard in het museum van Besançon⁴¹.

In de voorstelling van dit blad (afb. 24), waarvoor bij uitzondering een 'staand' formaat is gekozen, wordt een deel van de westelijke stadsrand, als op de juist besproken tekening in Utrecht (afb. 16), vanuit het Noorden — maar vanuit een grotere afstand — overzien.

De tekenaar heeft zich hier kennelijk opgesteld op het naar het Westen uitspringende *bastion*, zoals de zich sterk verbredende, vlakke voorgrondspartij en het verloop van de borstwering doen begrijpen.

Een blik op de plattegrond (afb. 23) maakt duidelijk, dat het moet gaan om het zuidwestelijke Vreeburgbastion — in de 'geapplaneerde' staat, waarin dit bastion van het voormalige kasteel, na de afbraak in 1577, als onderdeel van de stadswal, in stand was gehouden⁴².

Vanaf het bastion in de voorgrond is op de tekening de hele westelijke stadswal, met 'boomtoren', Smeetoren, Geertekerk en Bijlhouwerstoren, te overzien. Ook de Mariakerk is in dit geval, dankzij de grotere distantie, in het blikveld opgenomen.

Een opmerkelijk element in dit overzicht vanuit het Noorden is een, halverwege tussen bastion en 'boomtoren', aan het walpad liggend gebouwtje, dat door afmeting, vorm en positie — aan de stadzijde van de weg over de wal — herinnert aan het gebouwtje in de voorgrond van het schilderij, dat — zoals wij in het voorafgaande hebben gezien (afb. 14) — juist aan de andere zijde van de toren met de door het dak groeiende boom en de daarop volgende lagere toren was gelegen.

Het zelfde, ten noorden van de 'boomtoren', aan het walpad liggende gebouwtje dat verderop, in een andere samenhang, nog nader ter sprake zal komen⁴³, keert — van aanmerkelijk dichterbij gezien — terug op een tekening in het Utrechtse Gemeentearchief, die op grond van uitvoering en

⁴¹ Besançon, Musée des Beaux Arts, inv. D 311; uit de verzameling Gigoux (Lugt nr. 1164). Zwart krijt en penseel in bruin; 477 × 384 mm; links onder gemerkt met monogram; voor watermerk geen gegevens. zie Corpus Gernsheim 14366.

Een in topografisch en compositorisch opzicht zeer verwant gezicht op de westelijke stadsrand, waarschijnlijk van de hand van Anthonie van Beerstraten, bevindt zich in het Brits Museum: Cat. Brits Museum (1931) III, 21 nr. 1; Corpus Gernsheim 26052. De aard van de relatie van dit blad tot de tekening van Saftleven in Besançon, laat zich niet zonder meer bestemmen, een samenhang is echter ongetwijfeld aanwezig.

⁴² Voor de afbraak van kasteel Vredenburg: Bolhuis (1846) en Tent. Utrecht (G. A.) (1977)

34 ev.

⁴³ Vgl. hieronder 75.

formaat (135 × 185 mm) zeker tot een *andere serie* moet worden gerekend (afb. 48)⁴⁴.

De positie van de tekenaar is hier in zuidelijke richting, tot aan de hoek van de houten schuur, zichtbaar in het tweede plan van het blad in Besançon, verlegd. Het voert, binnen de opzet van dit onderzoek te ver om uitvoerig in te gaan op de vraag in hoeverre de 'serie' waartoe het laatstgenoemde blad oorspronkelijk behoorde, kan worden gereconstrueerd. Ik volsta ermee te wijzen op het bestaan van minstens één duidelijke parallel: een gezicht over de wal, vanuit het Oosten, ter hoogte van de Tolsteegpoort, met in de achtergrond de Bijlhouwerstoren (afb. 49)⁴⁵.

⁴⁴ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: 1 d 3.57.

Zwart krijt en penseel in bruin en grijs; 140 × 180 mm; monogram ontbreekt; geen watermerk.

⁴⁵ Amsterdam, verzameling van Regteren Altena.

Zwart krijt en penseel in bruin en grijs; 138 × 179 mm; monogram ontbreekt; omtrent een eventueel voorkomend watermerk staan geen gegevens ter beschikking.

De samenhang van beide bladen is in dit geval niet uit de keuze der onderwerpen, maar uit het overeenkomstige, betrekkelijk ongewone formaat en de duidelijke verwantschap der formele en artistieke eigenschappen af te leiden.

Voor een nadere tijdsbepaling van de twee hier genoemde tekeningen, staan geen rechtstreekse daterende gegevens, in de vorm van jaartallen, ter beschikking. Indirecte aanwijzingen doen echter vermoeden, dat de betrokken bladen relatief laat — in ieder geval *later* dan de juist besproken tekening in Besançon — ontstonden. In die richting wijzen in het bijzonder een aantal opvallende verbouwingen, die in de tussenliggende tijd, bij het huisje op de wal hadden plaats gevonden.

Een nauwlettende vergelijking van beide tekeningen (afb. 24 en 48) suggereert, dat de hoge schoorsteen van het betrokken huisje van de oost- naar de noordkant werd verplaatst, een verandering die met zich meebracht, dat het aan deze zijde oorspronkelijk bestaande raam (afb. 24a), in verband met de plaatsing van een haard en de aanleg van een rookkanaal, moest worden dichtgemetseld (afb. 48).

Afgezien van deze verandering, lijkt ook de zone gelegen tussen het bedoelde huisje en de Mariakerk, die op het blad in Besançon nog voor een belangrijk deel door bomen wordt ingenomen, op de tekening in Utrecht dichter bebouwd.

Afb. 24a

Beide veranderingen in het voor het overige in hoofdzaak corresponderende beeld, wekken de indruk, dat het blad in het Utrechtse Gemeentearchief — en andere bladen die met deze tekening tot een samenhangende reeks kunnen worden verbonden — aanmerkelijk later dan het in Besançon bewaarde blad zijn ontstaan.

Met de tekening in Besançon is — zoals reeds werd aangegeven — op grond van een aantal kenmerkende eigenschappen, een serie ongetwijfeld gelijktijdige bladen te verbinden.

Daartoe behoort allereerst — ondanks het feit, dat hier als bij de meeste bladen in deze groep, aan een 'liggend' formaat de voorkeur is gegeven — een tekening waarop de wal en de Mariakerk, ten opzichte van het gezicht in Besançon, vanuit de tegenovergestelde richting, dat wil zeggen vanuit het Zuiden, zijn weergegeven (afb. 25)⁴⁶.

Links in de voorgrond verschijnt de reeds van eerder behandelde tekeningen bekende afgeknotte toren, waarvan kon worden vastgesteld, dat hij zich ten noorden van de Smeetoren bevond (afb. 14). De rol als randcoulisse, die de betreffende toren in de opzet van deze tekening vervult, toont een duidelijke analogie met de soortgelijke functie, die op het blad in Besançon aan de begroeide muurstrook langs de linker rand is toebedeeld.

Tegenover deze toren, die ondanks zijn vervallen staat toch — evenals de 'boomtoren' — een woonfunctie lijkt te vervullen, zien wij, aan de andere zijde van de diagonaal door het beeld lopende weg over de wal, een laag gelegen tuinmuur, met twee dichtgemetselde poortboogjes en daarachter oprijzend geboomte. De tuinmuur sluit naar het Noorden aan op twee in elkaars verlengde liggende huizen, die het onderste deel van de Mariakerk aan het gezicht onttrekken. In de achtergrond, links van de kerk, verschijnen de onttrekken van een aantal nabij deze laatste gelegen lage gebouwen. Temidden daarvan is de torenvormige bovenbouw van het poortgebouw tje, dat van ouds de Mariaplats aan de zijde van de stadswal begrenste, door zijn grotere hoogte duidelijk waar te nemen.

Dezelfde tuinmuur, gemakkelijk te herkennen aan de beide dichtgemetselde poortboogjes, de op de muur aansluitende huizen en de hoog oprijzende boomgroep, keert terug op een tekening van dezelfde afmetingen, duidelijk analoog in uitvoering, die wordt bewaard in de verzameling van het Utrechts Gemeentearchief (afb. 26)⁴⁷

De situatie achter de wal is hier opnieuw vanuit de tegenovergestelde richting — dat wil in dit geval zeggen, vanuit het Noorden — bekeken.

In de achtergrond, iets rechts van het midden, verschijnt als duidelijk oriëntatiepunt de torenspits van de Geertkerk. De walmuur met de 'afgeknotte' toren en de daarachter, verder zuidwaards gelegen Smeetoren, zijn

⁴⁶ Huidige verblijfplaats onbekend; voorheen verzameling E.J. Otto, Celle (Lugt sup. 873b). Zwart krijt en penseel in bruin; 365 × 484 mm; monogram ontbreekt; voor watermerk geen gegevens.

⁴⁷ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D a 3.27.

Zwart krijt en penseel in bruin; 370 × 478 mm; links onder gemerkt met monogram; geen watermerk.

Afb. 25

Afb. 26

hier door een rechts in de voorgrond liggend, slechts ten dele in het beeld opgenomen gebouw met een pannendak, een hoge schoorsteen en blinde muren, aan het gezicht onttrokken.

Plaatst men beide bladen — zoals dat hier het geval is — naast elkaar, dan kan niet worden ontkend, dat er tussen deze twee tekeningen, in uitvoering, onderwerp en compositievorm, een opvallende overeenkomst bestaat. Het convergerende perspectief, dat bij deze plaatsing zij aan zij als gevolg van de tegengestelde blikrichting der voorstellingen ontstaat, de symmetrie der voor een deel identieke, maar gespiegeld weergegeven voorstellings-elementen, wekken bijna de indruk dat beide tekeningen als tegenhangers ten opzichte van elkaar zijn ontstaan.

Belangwekkend in topografisch opzicht is voor ons vooral het geïsoleerde bouwwerk, dat op de tekening in het Utrechts Gemeentearchief (afb. 26), aan de rechter rand gedeeltelijk in beeld komt.

Wat van dit gebouw in de voorstelling verschijnt is onmiskenbaar de *achterzijde*. Met deze raamloze, laag onder de wal gefundeerde en daardoor schijnbaar vrij hoog opgetrokken achtergevel moest — gezien de ligging van het bouwwerk tegen de helling van de wal — aan de kant van het hoger gelegen walpad, een *lage voorgevel*, van niet meer dan één verdieping, corresponderen.

Aan de stadszijde was het betreffende bouwwerk, naar uit de voorstelling is op te maken, toegankelijk via een deur, aansluitend op een ingraving in het schuin oplopende waltalud, waarvan de steile zijwanden door baksteenmuurtjes werden gesteund. Het niveauverschil, dat onvermijdelijkerwijs tussen deze toegang aan stadszijde en een ongetwijfeld bestaande ingang aan de hoger gelegen weg over de wal bestond, werd intern, naar wij mogen aannemen, door een houten trap overbrugd. Een uiterlijke aanwijzing voor het bestaan van deze trap is, mijns inziens, in de ongelijke hoogten van de vierkante balk- of constructiegaten, aan de noord- en oostzijden van het gebouwtje waar te nemen. De schoorsteen op het dak — die door plaatsing en vorm sterk herinnert aan de schoorstenen van twee in het voorafgaande gesignaleerde, geïsoleerd aan de wal liggende gebouwtjes (afb. 8 en 24) — vormt een aanwijzing, dat de bovenverdieping van het voorgestelde bouwwerk, ondanks het ogenschijnlijk gebrek aan ramen, als een 'verblijfsruimte' kon dienen.

De positie van het bouwwerk aan de stadszijde van het walpad, sluit de in de topografische atlas van het Gemeentearchief en in gepubliceerde beschrijvingen gesuggereerde gedachte aan een 'vierkante waltoren', naar het mij voorkomt, uit⁴⁸.

Verondersteld mag worden, dat het hier gaat om de *achterzijde* van het zelfde, geïsoleerd aan het walpad gelegen gebouw, waarvan de *voorzijde* (naar nog zal blijken, met enige fantasie) op het schilderijtje van 1645 en

⁴⁸ Vgl. Tent. Brussel (1961) 80 nr. 77, waar een tweede versie van dezelfde voorstelling, uitgevoerd in andere techniek (rood krijt en sepia) wordt beschreven. Voor het probleem van de 'eigenhandigheid' van deze tweede versie, hieronder 54 e.v. en noten 57—59.

(natuurgetrouwer) op verschillende tekeningen (afb. 14 en 45) is weergegeven.

Dankzij de gegevens die aan de voorstelling van de hier besproken tekening kunnen worden ontleend, is het mogelijk het betrokken bouwwerk nauwkeurig te situeren. De topografische elementen voorkomend in de linker helft van de voorstelling, kunnen met zekerheid worden geïdentificeerd.

De *tuinmuur* en de daarbij aansluitende, in elkaars verlengde liggende huizen, vormen tezamen de westelijke begrenzing van de *hof* van het *Duitse Huis*. Deze begrenzing is hier bijna in volle lengte — vanaf de (net niet zichtbare) *Walsteeg* tot aan de *Zilversteeg* weergegeven⁴⁹.

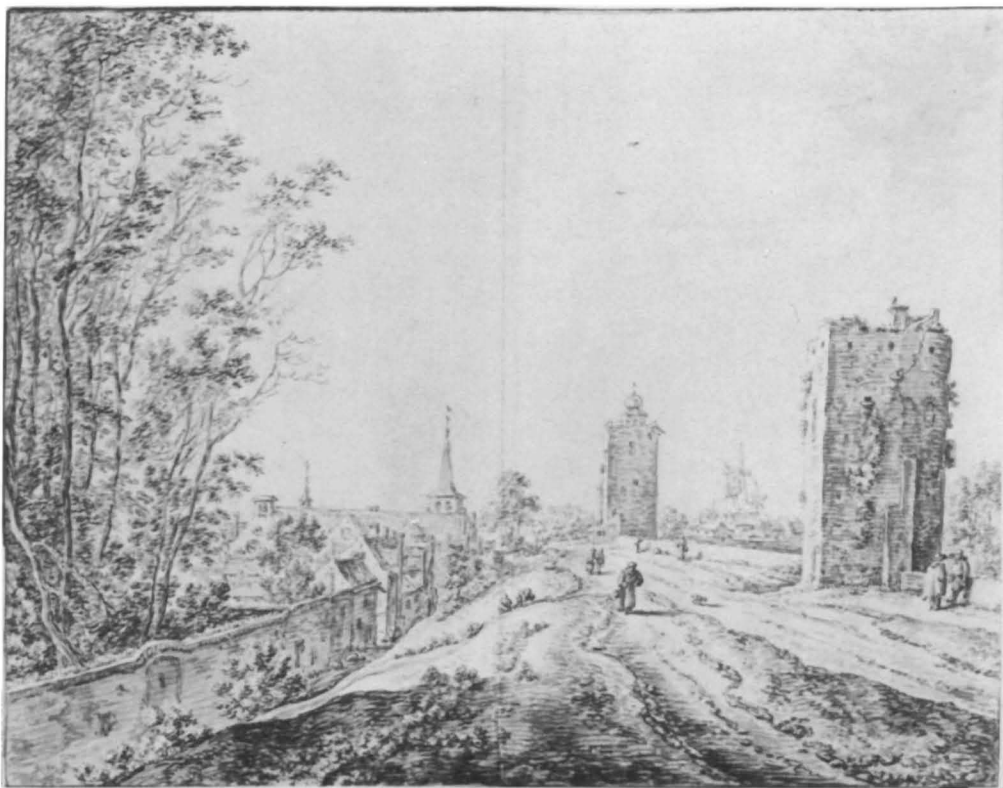
De juistheid van deze identificatie blijkt bij een vergelijking van de tekening met de panoramisch uitgevoerde stadsplattegronden uit de 16e en 17e eeuw, waarop erf- en perceelscheidingen met enige precisie zijn aangegeven. Weliswaar bevat géén van deze plattegronden enige aanduiding van het gebouw aan het walpad dat ons hier in het bijzonder interesseert, maar de weergave van de westelijke begrenzing van de hof van het Duitse Huis is — met name op de plattegrond van Hogenberg, van omstreeks 1570 (afb. 27) — voor een vergelijking met de tekening voldoende gedetailleerd⁵⁰.

⁴⁹ Voor 'Walsteeg' (of 'Duitse-Huissteeg') en 'Zilversteeg', als noordelijke en zuidelijke begrenzingen van de hof van het Duitse Huis: v.d. Monde (1844—1846) 111, 310 en 320.

⁵⁰ Iets minder gedetailleerd, maar nog goed herkenbaar, is deze begrenzing aangegeven op de plattegrond van Blaeu uit 1649 (afb. 23).

Afb. 27

Afb. 28

A. Rademaker fecit

St GEERTE te Utrecht

1663

Afb. 29

Als in de getekende voorstelling, begint deze begrenzing in het Noorden — bij de hoek van de duidelijk aangegeven 'Walsteeg' — met een opeenvolging van enkele, parallel aan de wal gelegen huizen, om vervolgens in een lange, lage tuinmuur een voortzetting te vinden. Ondanks de kleine schaal van de plattegrond, zijn in deze tuinmuur — precies als op de tekening — twee boogvormige poortjes aangegeven.

Dankzij deze gegevens, is de plaats van het huisje op de wal nauwkeurig vastgelegd: wanneer wij rekening houden met de gezichtshoek van waaruit de tekening in het Gemeentearchief (afb. 26) is ontstaan, dan wordt duidelijk, dat het betrokken gebouwtje — waarvan vreemd genoeg iedere aanduiding op de stadsplattegronden ontbreekt — zich bevond aan het eind van de Walsteeg, iets ten noorden van de lijn bepaald door de kapel van het 'Duitse Huis'.

Een directe voortzetting van de voorstelling van de juist besproken tekening in Utrecht (afb. 26), is te vinden op een blad dat in Cambridge wordt bewaard (afb. 28)⁵¹.

Het standpunt van de tekenaar is hier verder naar het Zuiden verlegd en tegelijkertijd verhoogd. Het gebouw aan het walpad, dat op de vorige tekening gedeeltelijk te zien was, is hier achter zijn rug verdwenen.

Links herhaalt zich, aan de voet van de wal, de reeds bekende muur langs de hof van het Duitse Huis. Aan het eind — achter een huisje, dat de tuinmuur afsluit — is de ingang van de Zilversteeg, door de geaccentueerde lichtval op de zijwand van een volgend huis, zeer duidelijk aangegeven. In de verte verschijnt de Geertekerk; rechts langs de wal herkent men de — ook op andere bladen aangetroffen — torens, behorend bij het voorgestelde traject.

Het staat buiten twijfel, dat ook deze tekening in directe samenhang met de drie eerder besproken bladen — gekenmerkt door dezelfde afmetingen en een analoge uitvoering — is ontstaan.

Voor ons is deze samenhang in dit geval van belang, omdat daardoor de mogelijkheid wordt geboden, voor de serie als geheel, de tijd van ontstaan met een grote mate van waarschijnlijkheid te bepalen.

De thans in Cambridge bewaarde tekening werd omstreeks 1720, met kleine wijzigingen in de details, door Abraham Rademaker gebruikt als voorbeeld voor een prent, die is opgenomen in de illustratie van de aan Utrecht gewijde passage in het 'Kabinet van Nederlandsche en Cleefsche Oudheden', in 1725 uitgegeven door Mattaeus Brouerius en Isaac Le Long (afb. 29)⁵². De hier te verwachten vermelding van Herman Saftleven als de oorspronkelijke ontwerper van het betrokken gezicht op de Utrechtse wal, ontbreekt.

⁵¹ Cambridge, Fitzwilliam Museum, inv. P.D. 688—1963; uit de verzameling van Sir Bruce Ingram (Lugt sup. 1405a).

Zwart krijt en penseel in bruin en grijs; 372 × 485 mm; monogram ontbreekt; voor watermerk geen gegevens.

⁵² In eerste editie verschenen in 1725. Hier afgebeeld, naar de illustratie van de sterk uitgebreide uitgave in acht delen van 1793 (J.A. Crajenschot, A'dam): dl.v1 afb. 218.

Wel is, rechts onder de prent, nadrukkelijk het jaar van weergave: 1663 aangegeven.

Het lijkt onwaarschijnlijk, dat een dergelijk, weinig voor de hand liggend jaartal door Rademaker willekeurig werd gekozen. Eerder mag, mijns inziens, worden verondersteld, dat hij gebruik maakte van een serie voorbeelden in samenhangend verband, een schets- of kunstboek, waarvan de ontstaanstijd, hetzij door de aanwezigheid van enkele gedateerde bladen, hetzij door verklarende opschriften of een titelblad, was aangeduid⁵³.

Het is algemeen bekend, dat veel tekeningen van Herman Saftleven in de late 17e en vooral in de 18e eeuw, door anderen in prent werden gebracht of als voorbeelden voor eigen tekeningen gebruikt. Daarbij gaat het, wat niet verwonderlijk is, vooral om het Utrechtse topografische materiaal en, meer algemeen, om de Nederlandse gezichten⁵⁴.

Dat met name ook Abraham Rademaker de mogelijkheid had van dit materiaal gebruik te maken, wordt niet alleen door zijn grafische illustraties, maar ook door talrijke penseeltekeningen bewezen.

De beschikbare ruimte maakt het wenselijk hier met één typisch voorbeeld te volstaan: een penseeltekening van Rademaker, die zich bevindt in het

⁵³ Voor Saftlevens 'Kunstboeken', hierboven noot 4 en noot 9. Swillens (1931) meent, dat enkele van deze kunstboeken tot in de 20e eeuw voor een deel intact bleven. Uitvoerig bestudeerd is alleen de geschiedenis van de bladen, die behoorden tot een album met planten- en bloementekeningen, dat in de jaren 1680—1684, in opdracht van Vondels nicht Agnes Blok, op de buitenplaats Vijverhof aan de Vecht ontstond: Schulz (1977) (met vermelding der omvangrijke oudere literatuur).

In samenhangend verband bewaard, met bijbehorend titelblad en register, is de bekende serie ruinetekeningen (Dom en Pieterskerk), vervaardigd na de orkaan van 1674. Voor deze serie, die van ouds deel uitmaakt van de Utrechtse stedelijke verzamelingen: Tent. Utrecht (1974) 46—89 (met volledige illustratie).

Losse *titelbladen*, die misschien met een aantal thans verspreide tekeningen tot samenhangende series zouden kunnen worden verbonden, zijn uit verschillende voorbeelden bekend:

a. Verblijfplaats onbekend: cartouche gevormd door een bladkrans met een slak als bekroning; binnen de cartouche, het eigenhandige opschrift: 'Herman./Saftleven./Anno/1664'. Pen in bruin over zwart krijt, penseel in grijs en bruin; 129 × 164 mm; voor watermerk geen gegevens. Vgl. Veiling Sotheby-Mak v. Waay, cat. 320, 18 november 1980, 44 nr. 123, met afb.

b. Edinburgh, National Gallery of Scotland, inv. D 1271 A; uit verzameling D. Laing (Lugt sup. 1656d): Schilder, zittend voor zijn ezel, van achteren gezien; eigenhandig onderschrift 'Herman Saftleven, schilder tot Utrecht./fecit. 1672'.

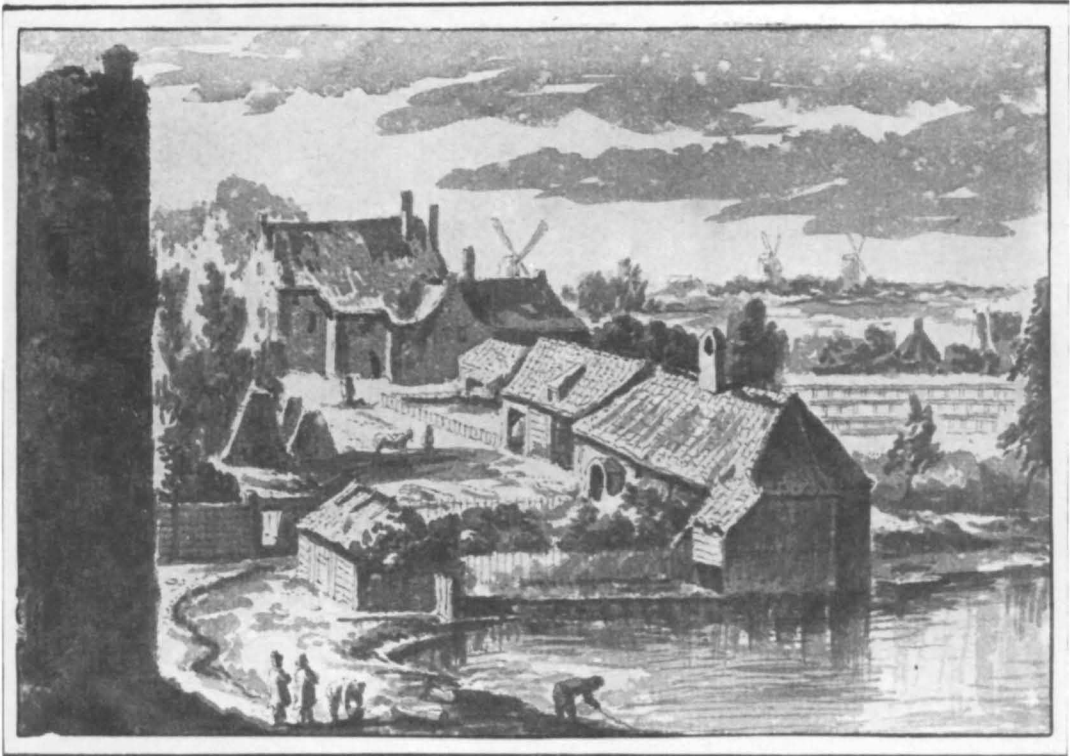
Zwart krijt en penseel; 90 × 550 mm; voor watermerk geen gegevens. Vgl. Cat. Edinburgh (1961) titelafbeelding. Hier afgebeeld als *slotvignet*: p. 104. Dezelfde schuin van achteren weergegeven schilder of tekenaar, verschijnt reeds op het Utrechtse stadsprofiel uit 1648 en de daarnaar vervaardigde geschilderde versies: vgl. hieronder noten 61, 62 en 97.

Met het titelblad in Edinburgh zijn waarschijnlijk een aantal bladen met figuurschetsjes (naar voorbeelden van Jan Breughel de o. en R. Savery?) te verbinden, die zich in het museum van Edinburgh en diverse andere verzamelingen bevinden: Cat. Edinburgh (1961) nrs. 34—37 met afbeeldingen.

⁵⁴ Naar voorbeelden van Herman Saftleven tekenden en graveerden — behalve Abraham Rademaker — o.a.: J. van Aken, J. van Almeloveen, Jan de Beyer, D. v. d. Burg, C. Ploos van Amstel, A. v. d. Bosch, H. Spilman, A. v. d. Haer: vgl. Wurzbach (1906—1911) 11, 551; vgl. ook Laurentius-Niemeyer-Ploos van Amstel (1980) 256 ev. nrs. 2 en 3.

museum in Brussel en behoort tot de verzameling de Grez, toont een voorstelling die tot dusver niet nauwkeurig kon worden geïdentificeerd (afb. 30)⁵⁵. Het voorafgaande stelt ons echter in staat daarin een getrouwe navolging — in gewijzigde techniek — van een voorbeeld van Herman Saftleven te herkennen. Het betreft hier kennelijk een voorstelling van de plateelfabriek op het Mariabolwerk, waarvan het origineel van Saftlevens hand zich bevindt in de atlas Coenen (afb. 15). Rademaker kan het voorgestelde complex zeker niet zelf in deze vorm hebben aanschouwd, aangezien het — zoals werd uiteengezet — in de jaren na 1664 werd gesloopt. Afgezien daarvan had de situatie ter plaatse, ook in andere opzichten, ingrijpende veranderingen ondergaan.

Afb. 30

⁵⁵ Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, collection de Grez nr. 2967.

Pen en penseel in bruin; 108 × 152 mm; vgl. Cat. Brussel (1913) nr. 2967, met de algemene plaatsaanduiding 'bij Utrecht'.

Voor enkele andere penseeltekeningen van Abraham Rademaker, naar voorbeelden van Saftleven:

a. Gezicht op de Bergstraat te Utrecht, vanaf de stadswal; in de achtergrond de torens van Dom en Buurkerk. Uit de verzameling J. de Vos jun. (Lugt nr. 1450).

Pen en penseel in bruin; 110 × 106 mm; vgl. Veiling antiquariaat van Huffel, Utrecht, 22—24 maart (1932) nr. 93 met afb.

b. Gezicht uit het Noorden op de Mariakerk; in de voorgrond het zuidwestelijke Vreeburg-bastion met toegangstrap.

Pen en penseel in bruin; 105 × 152 mm; Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: Id. 3-59.

Voor de bewaarde voorbeelden van Herman Saftleven:

De hier besproken serie stadswaltekeningen waarvan het ontstaan, met behulp van het jaartal onder Rademakers gravure, met enige waarschijnlijkheid in de tijd rond 1663 is te dateren, omvat ook een aantal bladen waarop andere delen van de stadswal, in de omgeving van de Servaestoren en de Weerdpoot (afb. 35 en 33) zijn weergegeven⁵⁶. De eenheid en samenhang van de gehele reeks blijkt, behalve uit de vaste afmetingen (ca. 370 × 470 mm) en karakteristieke bijzonderheden in de uitvoering, ook uit het opvallende feit, dat van vrijwel alle tot de betrokken serie behorende bladen *herhalingen* of *deelvarianten* zijn aan te wijzen, die op hun beurt door overeenstemming in afmeting en in wijze van uitvoering worden gekenmerkt. Het formaat van deze 'parallelsrie' is enkele centimeters kleiner dan dat van de eerste reeks (ca. 345 × 455 mm). In de uitvoering zijn zwart krijt en penseel in grijs (de materialen van de eerste reeks), door rood krijt en sepia vervangen. Tekentechnisch en stilistisch is in het gebruik van deze materialen een sterk verschil ten opzichte van de eerste serie op te merken.

Geen der bladen behorend tot de tweede reeks is — voorzover ik dat heb kunnen nagaan — gemerkt met een monogram. Wel zijn de betrokken bladen, zonder uitzondering voorzien van een verklarend opschrift, aange-

a. Gezicht op de Bergstraat: 1 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, collection de Grez nr. 3168: 'Faubourg d'Utrecht'. Zwart krijt en penseel in grijs; 110 × 152 mm; rechts onder gemerkt met monogram; vgl. Cat. Brussel (1913) nr. 3168.

2 Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: 'Bergstraat'. Zwart krijt, penseel in bruin en kleur; 107 × 149 mm; rechts onder gemerkt met monogram; geen watermerk. Vgl. Wilmer (1980) 34 met afb. 3 (variant met in achtergrond alleen Buurkerk en gewijzigde figuurstoffage) Den Haag, Kon. Huisarchief AM 517. Zwart krijt, pen en penseel; 104 × 148 mm; monogram ontbreekt; voor watermerk geen gegevens; vgl. Becker-Jordens (1973) nr. 9 met afb.

b. Gezicht op de Mariakerk en het Vreeburgbastion; 1 Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D a 3.13; geschenk W.P. Ingenegeren. Zwart krijt en penseel in grijs; 105 × 150 mm; rechts onder gemerkt met monogram; geen watermerk. 2 Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv. A 78; uit de verzameling Isendoorn à Blois (Lugt 1407 en 2610). Zwart krijt en penseel in grijs; 118 × 151 mm; monogram ontbreekt; watermerk: narrenbuste, kap met twee bellen, kraag met zeven regelmatig gevormde punten, afhankelijk aan verticale streep, een 4 en drie ballen (vgl. de serie Heawood nrs. 1921—2087).

⁵⁶ Bekend zijn mij o.a.:

a. Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D a 4.26.

Gezicht op de wal vanuit het Zuidoosten, met St. Servaestoren, Agnietenkapel, bolwerk Manenburg en Tolsteegsingel. Zwart krijt en penseel in bruin; 370 × 475 mm; aan de rand rechts, een gehalveerd monogram; 17e eeuwse onderschrift 'Kwastenburgh'. Watermerken: op de linker helft, IHS (door de H een opstaand kruis); op de rechter helft, gekroond wapenschild met franse lelie, onder het schild, aan verticale streep hangend, een 'w' (vgl. de serie Heawood, nrs. 1614—1801). Hier afb. 35.

b. Amsterdam, verzameling van Regteren Altena.

Gezicht op de Weerdpoot, vanuit het Oosten, over straatje achter de wal (huidige van Wijkstraat); rechts in voorgrond, deel van toren de 'Bok'. Zwart krijt en penseel in bruin en grijs; 372 × 477 mm; monogram ontbreekt; omtrent een eventueel voorkomend watermerk staan geen gegevens ter beschikking. Hier afb. 33.

Vgl. Tent. Rotterdam-Parijs-Brussel (1977) nr. 115, pl. 57 (met gegevens herkomst).

bracht in de linker bovenhoek, waarin duidelijk steeds dezelfde (zeker 17e eeuwse) hand is te herkennen.

Het lijkt mij zeker dat deze opschriften *niet* als *eigenhandige* notities van Herman Saftleven kunnen worden beschouwd. Dat blijkt niet alleen uit het karakter van het schrift, dat van het handschrift van de meester duidelijk verschilt, maar ook uit de omstandigheid, dat door de betrokken opschriften soms een onjuiste interpretatie van het onderwerp van de voorstelling wordt gegeven.

Zo luidt bijvoorbeeld het opschrift van een blad in het Utrechts Gemeentearchief, dat de voorstelling van het juist besproken gezicht achter de wal ter hoogte van Walsteeg en Duitse Huis (afb. 26), in rood krijt en sepia 'herhaalt' (afb. 31), kennelijk onjuist: '...Van St. Servaes (sic) op de wal na St. Geerte te zien binnen Uytregt...'⁵⁷.

Deze onjuiste — topografisch zelfs onmogelijke — verplaatsing van de voorstelling naar de zuidoost zijde van de stad, vindt misschien zijn oorzaak in het feit, dat de compositie van dit blad een sterke overeenkomst vertoont met de opbouw van een aantal gezichten uit dezelfde serie, die inderdaad bij de Servaestoren zijn te situeren.

Een goede illustratie van deze overeenkomst levert een blad — eveneens bewaard in het Utrechts Gemeentearchief — waarop de zuidelijke stadsrand, aan de binnenzijde van de wal, vanaf een punt vlak ten oosten van de St. Servaestoren is weergegeven (afb. 32)⁵⁸. In de voorgrond, aan de linker rand van de tekening, verschijnt deze gedeeltelijk in beeld. Achter de wal, op een lager plan, langs een diagonaalsgewijs vanuit de voorgrond naar de achtergrond lopende lijn, zijn achtereenvolgens de voorgevels van de in 1652 gereed gekomen 'Kamers van Pallaes', het geboomte van het Nicolaaskerkhof en de kapel van het Agnietenklooster te zien.

Als gevolg van de toegepaste compositieschema's, de weergegeven niveauverschillen, de plaatsing van de figuurstoffage en het opvallende gebruik van gehalveerde architectuurelementen in de voorgrond, is tussen de beide hier naast elkaar geplaatste, in rood krijt en sepia uitgevoerde tekeningen uit het Gemeentearchief, in spiegelbeeldige zin, een onmiskenbare 'pendantwerking' aanwezig.

Deze *formele* samenhang kan er wellicht toe hebben geleid, dat door de maker van de verklarende annotaties ook een *inhoudelijk-topografische* samenhang tussen de beide voorstellingen werd aangenomen.

Zeker is, dat de betrokken vergissing niet door Herman Saftleven zelf kon worden gemaakt. Het is, mijns inziens, zelfs de vraag, of de in rood krijt

⁵⁷ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D a 3.26.

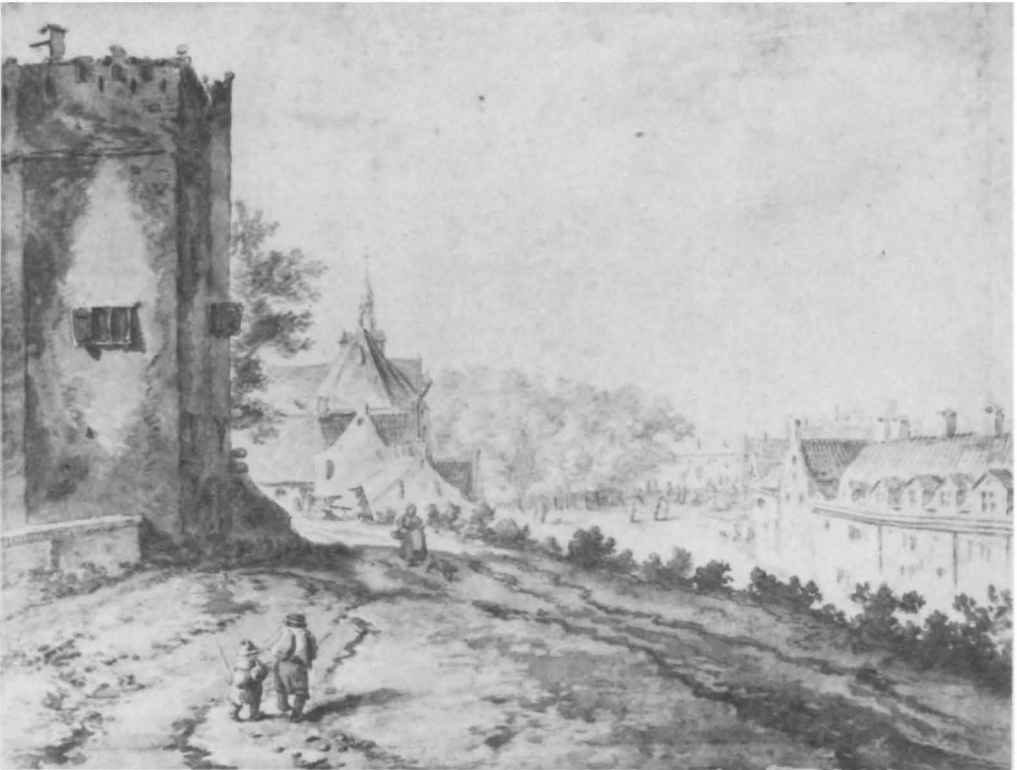
Rood krijt en penseel in bruin (sepia); 340 × 443 mm; geen monogram; watermerk: gekroond wapenschild met franse lelie, onder schild, aan verticale streep hangend, een 'w' (vgl. Heawood nrs. 1614—1801).

⁵⁸ Utrecht Gemeentearchief, topografische atlas: D a 4.28.

Rood krijt en penseel in bruin (sepia); 345 × 455 mm; geen monogram; watermerk: als boven noot 57; opschrift in linker bovenhoek: '...bij St. Agniten binnen Uytregt...'; vgl. Wilmer (1980) 35 met afb.

Afb. 31

Afb. 32

en sepia uitgevoerde 'parallelserie', die de in zwart krijt uitgevoerde serie doubleert — en daardoor de eenheid en samenhang van deze laatste duidelijk bevestigt — zoals dat gewoonlijk geschiedt, zonder meer aan Herman Saftleven kan worden toegeschreven.

Niet alleen *ontbreekt*, voorzover ik zie, op alle in rood krijt en sepia uitgevoerde bladen van het bedoelde type, zijn *monogram*, maar ook in de tekenwijze is van zijn zeer karakteristieke 'handschrift', strikt genomen, weinig te bekennen. Zelfs het ongewone materiaalgebruik geeft, ten aanzien van de authenticiteit, enigszins te denken.

Een deel der in rood krijt en sepia uitgevoerde bladen is bovendien, in vergelijking met de voorbeelden, in uitvoering zo zwak, dat — althans in deze gevallen — zeker eerder aan kopiën, dan aan eigenhandige herhalingen is te denken.

Wij volstaan ermee hier, bij wijze van illustratie, de twee bewaarde versies van een gezicht op de Weerdpoot, naast elkaar te plaatsen.

De onbetwist eigenhandige 'eerste versie', uitgevoerd in zwart krijt en penseel in grijs, bevindt zich in Nederlands particulier bezit (afb. 33)⁵⁹.

Het karakteristieke formaat, de techniek en het bestaan van een geannoteerde 'herhaling', tonen aan, dat dit blad met zekerheid tot de omstreeks 1663 vervaardigde serie stadswaltekeningen kan worden gerekend.

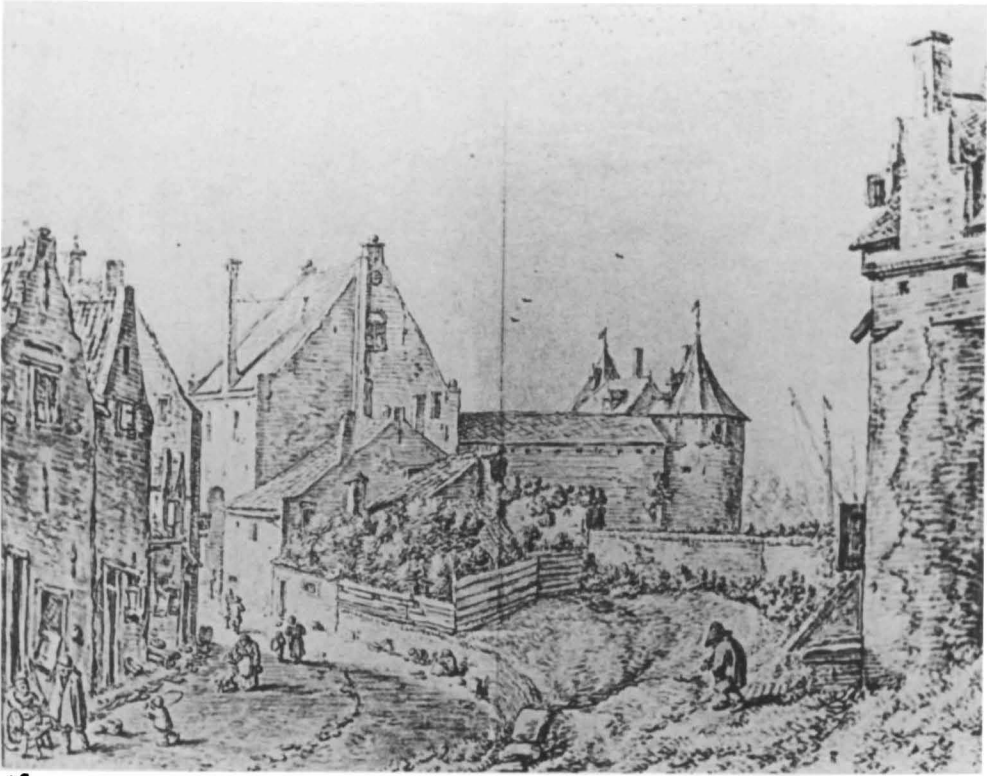
De geannoteerde 'herhaling', uitgevoerd in rood krijt en sepia, bevindt zich in de verzameling van het Brits Museum (afb. 34)⁶⁰. Dit blad is echter — ondanks de getrouwheid van de navolging in de details van de voorstelling — artistiek en tekentechnisch gezien zo zwak, dat 'eigenhandigheid' mijns inziens — althans in dit geval — niet mag worden overwogen. Voor onze speciale vraagstelling zijn de hier aangeroerde problemen uiteraard niet rechtstreeks van belang. Een beslissing omtrent het al dan niet eigenhandig zijn van de bladen (of een deel der bladen) die de serie stadswaltekeningen van omstreeks 1663 in een andere uitvoering herhalen, moet hier aan het oordeel van bevoegdere onderzoekers worden overgelaten. Wij beperken ons ertoe het bestaan van de betrokken vraag, in het voorbijgaan, met een korte opmerking te signaleren.

⁵⁹ Voor de zeker eigenhandige, primaire versie van Herman Saftleven, hierboven noot 56, b. (verzameling I.Q. van Registeren Altena, Amsterdam).

⁶⁰ Londen, Brits Museum; Cat. Brits Museum (1931) IV, 53 nr. 14 en pl. 31.

Rood krijt en penseel in bruin (sepia); 352 × 482 mm; geen monogram; voor watermerk geen gegevens; opschrift in linker bovenhoek: '...bij d'Veert Poort binnen Uytregt...' Nog zwakker dan het blad in London is een tekening in het Kon. Huisarchief, die op grond van afmeting, techniek, opschrift en onderwerp, zeker tot dezelfde serie moet worden gerekend. Het betreft een variant of deelopie van het gezicht bij de Servaestoren, vermeld in noot 56, sub a:

Den Haag, Kon. Huisarchief, AM. 104. Gezicht op de wal bij de Servaestoren; rood krijt en penseel in bruin; 345 × 455 mm; geen monogram; voor watermerk geen gegevens; links boven, het opschrift: '...bij St. Agniete tot Uytregt...'. Hier afb. 36. Saftlevens eigenhandige versie van deze variant is mij tot dusver niet bekend.

Afb. 33

Afb. 34

Afb. 35

Afb. 36

In het voorafgaande werd getracht, met behulp van een aantal tekeningen die op verschillende tijdstippen, als onderdelen van verschillende 'series' zijn ontstaan, de topografische elementen, voorgesteld op het schilderijtje van 1645, individueel te identificeren.

Op geen der tot dusver aangevoerde documenten — die alle aan het getekende werk van Herman Saftleven konden worden ontleend — vonden wij echter *alle* hier achtereenvolgens behandelde topografische elementen in een duidelijk overzicht *bijeen*.

Dit overzicht wordt ons door een volgende groep tekeningen van Saftleven geboden. Het betreft bladen, die met zekerheid in 1669 zijn ontstaan. De speciale bestemming waarvoor zij werden gemaakt brengt met zich mee, dat zij bij uitstek geschikt zijn om ons de gewenste afrondende informatie te verschaffen.

Het gaat om enkele, geheel of gedeeltelijk bewaarde, getekende *stadsprofielen* — met een gezicht op Utrecht vanuit het Westen — die Saftleven, waarschijnlijk in overleg met of in opdracht van het stadsbestuur, ter voorbereiding van een overeenkomstig profiel in prentvorm, vervaardigde.

Een gezicht op Utrecht vanuit het Noordoosten, was — ongetwijfeld eveneens in overleg met de stedelijke autoriteiten — reeds ruim twintig jaar eerder, in 1648 tot stand gekomen (afb. 37)⁶¹.

Van dit eerste stadsprofiel zijn echter geen getekende voorstudies, wel latere geschilderde varianten bewaard gebleven⁶².

Van de twee *getekende* voorstudies voor het westelijke profiel, bevindt zich er één, die in de huidige, niet geheel volledige vorm vijf aaneensluitende bladen omvat, in de verzameling van het Utrechtse Gemeentearchief (afb. 38).

Het noordelijke uiteinde van dit profiel — met de voorstelling van het stadsdeel dat zich uitstrekte van de 'Katharijnenpoort' tot voorbij de 'Be-

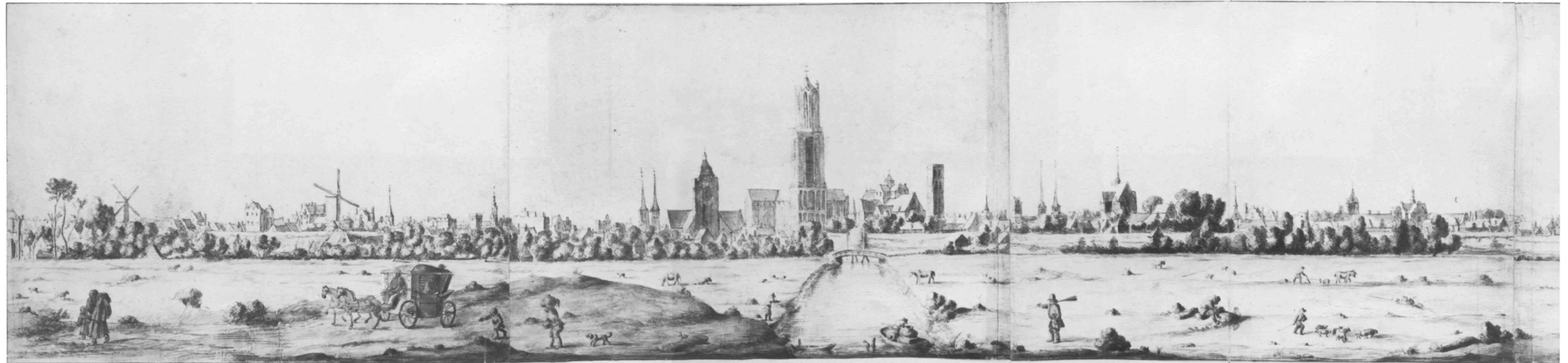
⁶¹ Daarvoor Hollstein XXIII (1980) 127 nr. 17 met de relevante gegevens (bewerkt door G.S. Keyes); vgl. ook Illustrated Bartsch I (1978) 262, nr. 35.

Blijkens de vroedschapsnotulen van 26 juni 1648, werden Herman Saftleven, door het stadsbestuur honderd en vijftig guldens toegekend, voor de '...exemplaren van de afteijckeninge deser stadt, bij hem gedaen ende in plaet uitgegeven...'.
 Voor stadsbesturen als opdrachtgevers voor de vervaardiging van stadsprofielen in de 17e eeuw en voor de verwerking van deze profielen in tableaux met begeleidende teksten, plattegrond en deelgezichten: Tent. A'dam (1977) 66—135, spec. 70—72 en 116—119, nrs. 32 en 33.

⁶² Vgl. daarvoor, hieronder noot 97.

Afb. 37

Afb. 38

muurde Weerd', waarvan mag worden aangenomen, dat het nog twee verdere bladen besloeg — is helaas verloren⁶³.

Een zekere indruk van de voorstelling van dit deel kan worden verkregen met behulp van een interessant document, dat tijdens de oorlog werd ontvreemd uit de verzameling van F. Lugt, maar dat onlangs, op een Parijse veiling, opnieuw is opgedoken (afb. 39)⁶⁴. De huidige verblijfplaats van het betrokken blad is mij helaas, ondanks intensieve naspeuringen, onbekend gebleven.

Het betreft onmiskenbaar een *onderdeel* uit een groter *profiel*, waarop Utrecht vanuit het Westen was weergegeven. Aan de rechter rand lijkt de voorstelling — met de hier slechts voor iets minder dan de helft in beeld komende Katharijnenpoort — bij de eveneens doorsneden, naar de andere zijde gehalveerde poort, aan de linker rand van de in Utrecht bewaarde serie aan te sluiten (afb. 38).

Door het vrijwel corresponderen van de afmetingen van het blad uit de verzameling Lugt met de maten van de in Utrecht aanwezige reeks, wordt de indruk van een oorspronkelijke samenhang tussen beide nog versterkt. Uit een aantal essentiële verschillen in details die de uitvoering — met name de schilderachtige invulling van de lucht en de behandeling van de figuurstoffage op het in Parijs geveilde blad — betreffen, blijkt echter, mijns inziens, dat het hier *niet* gaat om een deel van het stadsprofiel dat in de Utrechtse reeks ontbreekt.

Indien wij hier te maken hebben met een eigenhandig document of met een kopie, die in getrouwe navolging van een authentiek voorbeeld werd gemaakt — iets waaromtrent, zonder kennis van het origineel, moeilijk zekerheid kan worden verkregen — dan moet het bestaan van een *derde*, verder niet bewaarde (of nooit uitgevoerde) *voorstudie* voor de prent van 1669 worden aangenomen.

⁶³ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: B a 62 vijf bladen.

Zwart krijt en penseel in bruin en grijs; 278 × 189 mm; monogram ontbreekt; watermerken: niet waarneembaar als gevolg van vaste inlijsting van het profiel. Afbeelding van het geheel bij Wilmer (1980) 6—7. Het totale aantal van de bladen waaruit dit profiel moet bestaan (nl. zeven) volgt uit de symmetrische opzet van de compositie, met de vanuit de voorgrond naar de stad voerende 'Mariagracht' in het *midden!* Het verlies der beide ontbrekende bladen moet relatief vroeg hebben plaats gevonden. In de oudste mij bekende vermelding van het profiel: Veiling H. Verschuuring, A'dam, 28 Jan. 1771, p. 78 nr. 706, is reeds sprake van *vijf* bladen. Vgl. ook Veiling 'L. Metayer', Amsterdam, 16 dec. 1799, Kunstboek s (5 bladen). Door Utrecht verworven op Veiling 'K.E. von Liphart', C.G. Boerner, Leipzig, 26 april 1898, p. 71 nr. 833. Voor de verzameling K.E. von Liphart: Lugt 1687 en sup. 1687.

⁶⁴ Huidige verblijfplaats onbekend. Laatste vermelding: Veiling Parijs, Salles Drouot, 20 december, 1978, nr. 36 (met afb.).

Zwart krijt en penseel in bruin en grijs; 280 × 380 mm (opgave veiling 1978) of 294 × 391 mm (opgave Schmidt (1884—1900) nr. 231).

Het betrokken blad bevond zich aanvankelijk in de Graphische Sammlung, München: Schmidt (1884—1900) nr. 231 en ging vervolgens, samen met een aantal andere tekeningen, door ruil over in de verzameling F. Lugt, Den Haag.

Afb. 39

De eigenlijke *directe* en derhalve in *spiegelbeeld* uitgevoerde voortekening voor het later in druk verschenen profiel, wordt bewaard in de verzameling van het Koninklijk Huisarchief in Den Haag (afb. 40—41)⁶⁵.

Van deze integraal bewaarde, in de uitvoering meest gedetailleerde versie, is voor ons doel de volledigste informatie te verwachten.

Evenals bij het langgerekte, laag gehouden, oorspronkelijk over zeven bladen verdeelde profiel in het Utrechts Gemeentearchief (afb. 38), wordt bij het minder langgerekte, maar hoger opgetrokken, over vier bladen verdeelde, spiegelbeeldige panorama in Den Haag, de blik van de beschouwer, via de juiste aangelegde 'Mariagracht' — het symbool van de bloei en de te verwachten uitbreiding van de stad — naar het middelpunt van de voorstelling geleid. De Dom, geflankeerd door de Buurkerk en de Mariakerk, zorgen hier voor het gewenste, beheersende accent.

Vóór de Dom — in de as van de 'Mariagracht' — zien wij een lage, ronde toren, met ramen en een duidelijk naar *stadszijde* afhellend dak.

⁶⁵ Den Haag, Kon. Huisarchief AM 529; vier bladen. Voor de herkomst vgl. Veiling C. Ploos van Amstel, Amsterdam, 3 maart 1800, Kunstboek P.; Veiling J. Lauwers, Amsterdam, 13 december 1802, Kunstboek E.

Zwart krijt, pen en penseel in grijs; 318 × 1575 mm (geheel); monogram ontbreekt; voor watermerken geen gegevens. Voor een afbeelding van het volledige spiegelbeeldig getekende profiel: Becker-Jordens (1973) nr. 3 (de daar uitgesproken veronderstelling, dat de figuren 'door iemand anders zijn ingetekend' lijkt niet gemotiveerd. De stoffage is kenmerkend voor Safflevens enigszins gestileerde figuurtekening uit de late zestiger en uit de zeventiger jaren).

Rechts daarvan (in werkelijkheid 'links'), verschijnt op korte afstand, de ronde doorgang van de Mariawaterpoort.

Nog verder rechts (in werkelijkheid 'links'), zien wij een tweede, lage, ronde toren, met een duidelijk naar de *singelzijde* afhellend dak.

Na een ruim interval volgt, verder rechts (d.w.z. 'links') de rest van een op muurhoogte afgebroken, ronde toren, die nog slechts fungeert als een rond, naar buiten uitspringend 'balkon'. Vlak daarop verschijnt een breed, hoekig bastion met een daarop geplaatste standerdmolen. Het is duidelijk, dat wij op dit punt het zuidwestelijke bastion van het voormalige Vreeburg hebben bereikt.

Op het aansluitende blad is, in spiegelbeeld, het waltraject van het begin van de 'Mariagracht' tot voorbij de Smeetoren te volgen. Het centrale element in de achtergrond, wordt hier gevormd door de hoog oprijzende kapel van het Duitse Huis.

De vergelijking van de hier in overzichtelijk zijaanzicht, samenhangend gepresenteerde topografische gegevens, met de elementen die wij in het voorafgaande, uit verspreide documenten leerden kennen, wordt uiteraard enigszins bemoeilijkt door de *spiegelbeeldige opzet* van de getekende voorstudie, die wij hier voor ogen hebben.

Dit bezwaar laat zich weliswaar zonder problemen verhelpen, wanneer wij de gespiegelde voortekening vervangen door de daarnaar vervaardigde prent. Maar in de diverse 'drukken' en 'staten', die sinds 1669, in herhaaldelijk bijgewerkte vorm verschenen, gaat — in vergelijking met de zeer minutieus uitgewerkte voorstudie — veel helderheid in details verloren⁶⁶. Wij geven er om die reden de voorkeur aan, hier onderdelen uit de tekening zelf, met een opzettelijke omkering van links en rechts — dat wil zeggen, in een *teruggespiegelde vorm* — ter illustratie van onze uiteenzetting te gebruiken.

Een op deze wijze gepresenteerd detail, met de naaste omgeving van de Mariawaterpoort, stelt ons in staat een situatie, die wij tot dusver alleen

⁶⁶ Vgl. voor dit prentprofiel en de diverse achtereenvolgende staten: Hollstein XXIII (1980) 128 ev. nr. 18 (bewerkt door G.S. Keyes); zie ook *Illustrated Bartsch I* (1978) 264 ev., nr. 36. In de vroedschapsnotulen van 15 maart 1669 is sprake van een betaling, die verband houdt met het betrokken profiel: '...is Herman Saftleven constschilder, die de stad van Utrecht sulx die haer aan de westzijde verতোont, hadde getekent, in copier geëtst ende daarvan vijftich exemplaren alhier heeft gepresenteert, tot een erkennisse van deze sijne gedacne moeyte en costen toegevoecht eens tweehondert en vyftich guldens, boven de vereeringen van hondert silvere ducatonen hem bij haer Ed. Mo. (Staten van Utrecht) den 24e February laestleden desen aengaende geaccordeert...'

Uit hetzelfde jaar dateert een rekest van de schilder aan de vroedschap, met het verzoek zich te willen belasten met de kosten verbonden aan de druk van een gewijzigde tekst onder het panorama: de Kruyff (1880 ev.), s.v. 'Herman Saftleven' en Wap (1852) 140—177. Het hier besproken prentprofiel van 1669 — of mogelijk de oudere voorganger van 1648 (vgl. boven noot 61) — stond Vondel voor ogen, bij het schrijven van het gedicht 'Op d'afbeelding van Utrecht getekent door Herman Zachtleven': vgl. Molkenboer (1925—1926) 16—27.

uit gezichten *over* en *langs* de wal hebben leren kennen, nu in een overzichtelijk zijaanzicht, in samenhang met de achterliggende stadsdelen te bezien (afb. 42).

Het is daarbij duidelijk, dat de beide torens aan weerskanten van de Mariapoort, opzettelijk zijn verlaagd, om het uitzicht op de stad zo min mogelijk te belemmeren. Desondanks staat vast, dat het gaat om de twee oude waltorens die wij uit de voorstelling van het schilderijtje leerden kennen.

Dat blijkt niet alleen uit de topografische situatie als geheel en uit bepaalde details als bijvoorbeeld de in tegengestelde richtingen aflopende daken.

Beslissend is vooral, dat ook in dit geval — ondanks de kleine schaal van de voorstelling — het meest in het oog vallende kenmerk van de noordelijkste der beide torens: de *door het dak groeiende boom*, nadrukkelijk is aangegeven (afb. 43).

Een tweede detail, dat ons verplaatst naar een iets verder zuidwaarts gelegen sector van het zelfde waltraject, confronteert ons met de situatie ter hoogte van Mariakerk en Duitse Huis (afb. 44).

Hier is, bovenop de wal, vlak voor de hoog oprijzende kapel van het Duitse Huis, een vrijstaand gebouwtje waar te nemen (afb. 45).

Kennelijk gaat het hier om het kleine, geïsoleerd aan het walpad gelegen bouwwerk waarvan de aanwezigheid door de stadspatengronden wordt genegeerd, maar waarvan wij het bestaan, in het voorafgaande, uit verschillende voorstellingen leerden kennen.

Overzien wij, aan de hand van het westelijke stadspanorama, de feitelijke afstanden, waardoor de inmiddels gelocaliseerde, ons interesserende topografische elementen: het zuidwestelijke Vreebrugbastion — de Mariawaterpoort met de beide flankerende torens — en het gebouwtje bij de Walsteeg, van elkaar zijn gescheiden, dan is moeilijk te ontkomen aan de indruk, dat deze *afstanden*, zowel op het schilderijtje van 1645 (afb. 1) als

Afb. 40

op de daarmee gelijktijdige tekening in de verzameling Boymans (afb. 3), op enigszins misleidende wijze zijn weergegeven!

Weliswaar wordt in de voorstelling van het schilderijtje, door de sterk afnemende proporties van de figuren, een zekere distantie gesuggereerd. Maar het effect van deze suggestie gaat door het sterke 'tegeneffect' van de hoger oprijzende *achterste* toren voor een belangrijk deel verloren.

Niet minder misleidend zijn de onderlinge afstanden van de voorgestelde topografische elementen: torens — Vreeburgbastion — en geveltoppen van de Katharijnenpoort, op de tekening van het museum Boymans aangeduid (afb. 3).

Verhelderend ten aanzien van dit probleem, werkt een vergelijking van de Boymans tekening met een blad in het Utrechts Gemeentearchief (afb. 46), dat weliswaar in een ander serieverband, op een ander tijdstip, is ontstaan, maar waarop — vanuit een oogpunt van verkorting, compositie en voorstellingsonderwerp — een vergelijkbare situatie is weergegeven⁶⁷.

⁶⁷ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D a 2.23.

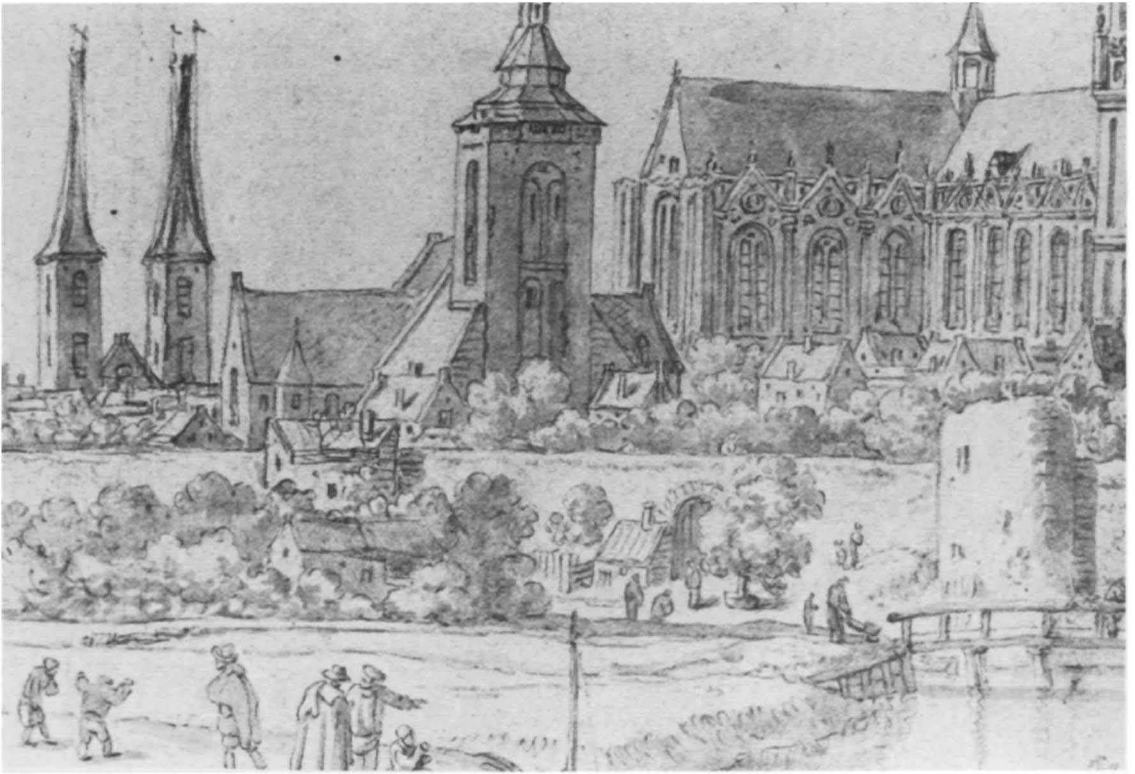
Zwart krijt en penseel in bruin; 105 × 150 mm; midden onder gemerkt met monogram; geen watermerk.

Een tweede versie van dit gezicht bevindt zich in Den Haag: Kon. Huisarchief AM 61; zwart krijt en penseel in bruin; 107 × 154 mm.

Een parallel van kleiner formaat, met beperkter gezichtsveld, wordt bewaard in Brussel: Kon. Musea voor Schone Kunsten, collection de Grez nr. 3160; zwart krijt en penseel in grijs; 65 × 90 mm; vgl. Cat. Brussel (1913) nr. 3160.

Afb. 41

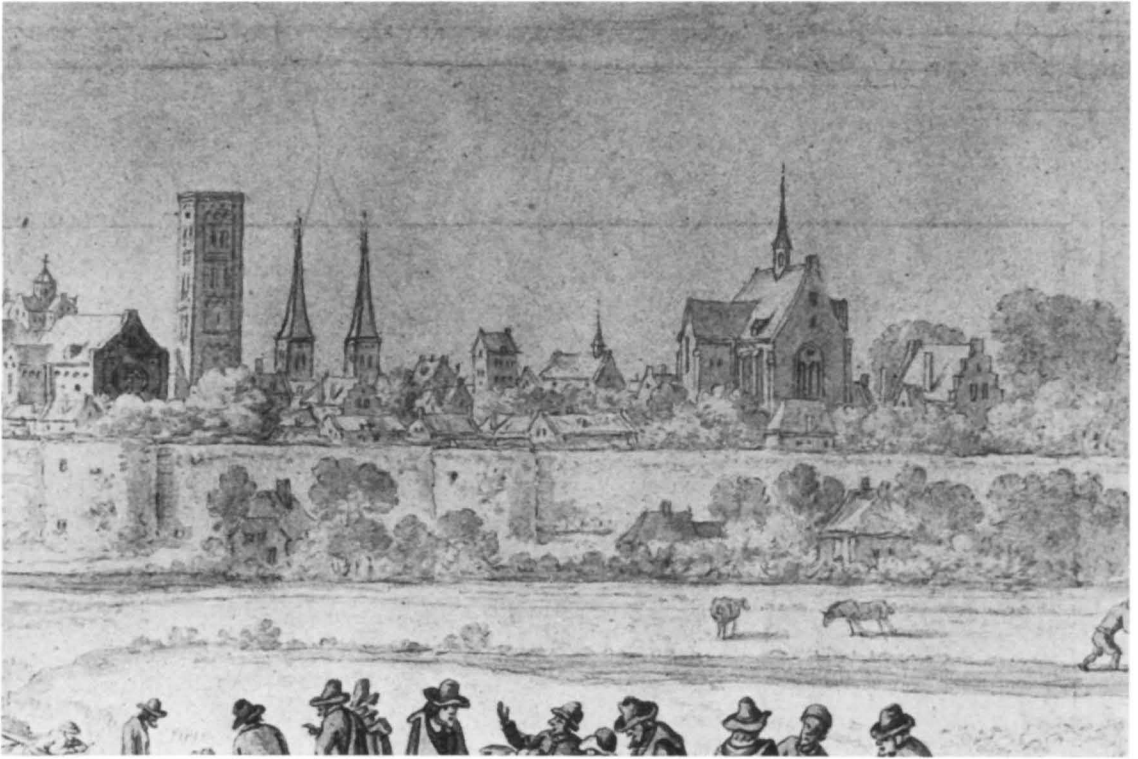

Afb. 42

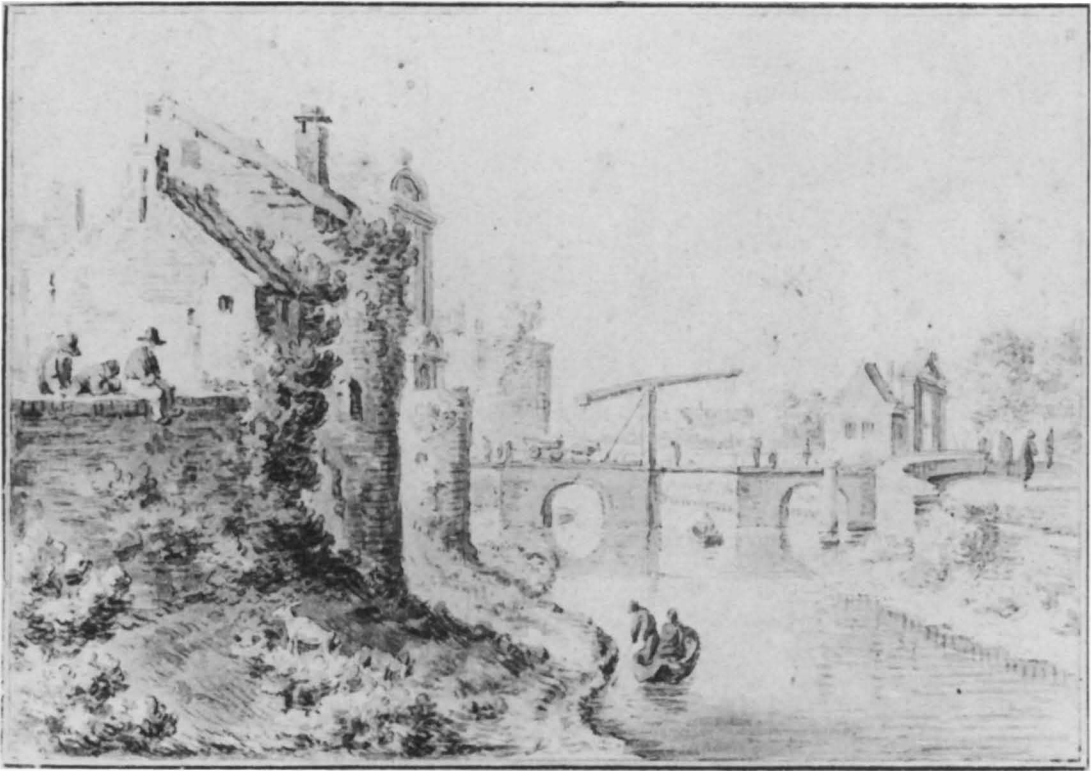
Afb. 43

Afb. 44

Afb. 45

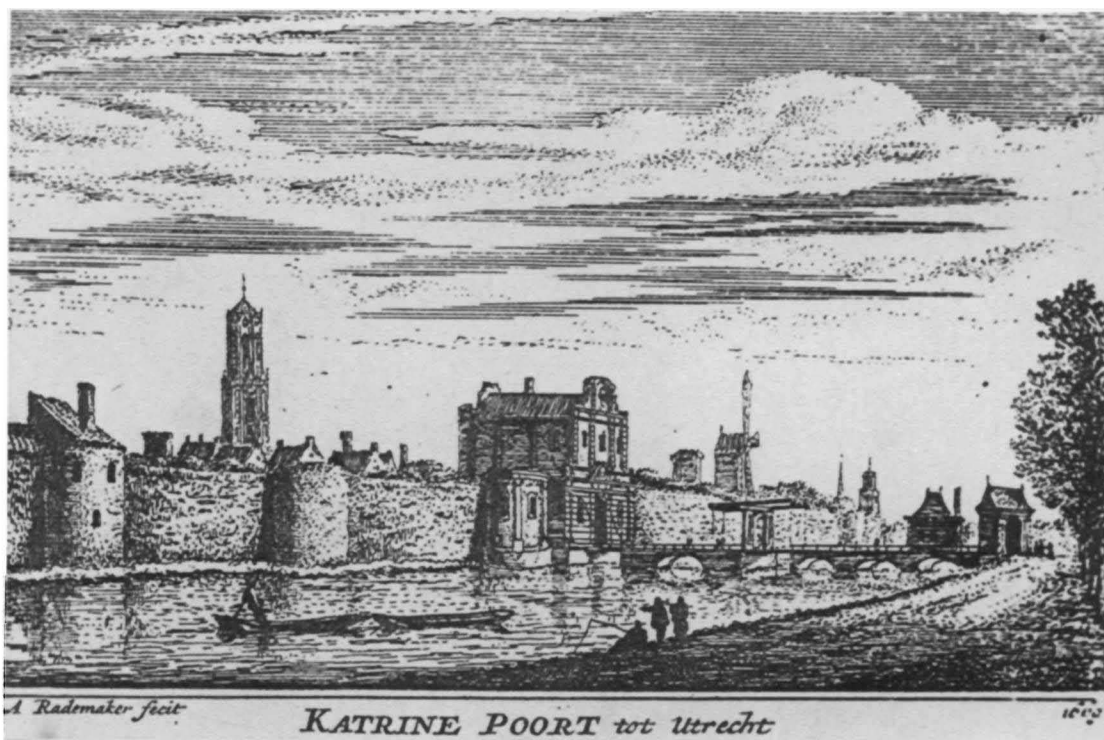
Afb. 46

Het gaat hier om een gezicht langs de wal, vanuit het Noorden, vlak ten noorden van de Katharijnenpoort. In dit gezicht zijn een aantal langs de wal op elkaar volgende elementen: een muurtoren met aanbouw — de Katharijnenpoort — en het noordwestelijke Vreeburgbastion, voor het oog van de beschouwer vlak op elkaar geschoven.

Een blik op een document waarop de werkelijke afstanden van deze zelfde elementen beter zijn af te lezen (afb. 47)⁶⁸, laat zien in welke mate de indruk van 'nabijheid' ons in dit opzicht kan bedriegen!

Met deze laatste vergelijking en de daarin besloten liggende 'optische toetsing' der verkregen resultaten, is de analyse van de voorstelling van het schilderijtje van 1645, vanuit topografisch oogpunt, in hoofdzaak voltooid. Hoogstens rijst nog de vraag, in hoeverre de mogelijkheid aanwezig is, met de aangetroffen en gelokaliseerde monumenten — in het bijzonder met de beide oude torens aan weerskanten van de Mariawaterpoort — bepaalde historische *namen* te verbinden.

⁶⁸ Kopergravure, A. Rademaker, getiteld 'Katrine Poort tot Utrecht', uit M. Brouerius—I. Le Long, Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Oudheden (ed. 1793) dl. v, afb. 210. Jaar van uitvoering ca. 1720; jaar van weergave, blijkens toegevoegd jaartal, 1669. Mogelijk ligt een — mij onbekend, of niet bewaard — getekend voorbeeld van H. Saftleven aan dit gezicht ten grondslag: vgl. boven 51 e.v., afb. 28 en 29, en noot 55.

Afb. 47

VIII

De namen van de op het schilderijtje voorgestelde torens

Gegevens over de oude namen van de Utrechtse waltorens, voorkomend in oorkonden en geschreven documenten, met name uit de Middeleeuwen en de eerste helft van de 16e eeuw, zijn rond de eeuwwisseling in manuscript bijeengebracht door de onvermoeibare bewerker der Utrechtse archieven, Jhr. Ir. G.G. Calkoen⁶⁹.

In zijn ongepubliceerde notities die in het Utrechts Gemeentearchief worden bewaard, zijn de gegevens gerangschikt in een volgorde, die op de ligging en opeenvolging der torens langs de stadsmuur is gebaseerd. Van belang voor dit onderzoek zijn vooral de gedeelten die op het waltraject tussen Smeetoren en Vreeburg betrekking hebben.

⁶⁹ Calkoen (1900) 58—63, nrs. 1—21. Vgl. ook de in manuscript bewaarde notities van N. van der Monde: 'Aantekeningen uit registers enz. betreffende de muuren, poorten, torens, bolwerken en uitgangen der stad' (bibliotheek Gemeentearchief Utrecht nr. 1224). Voor Jhr. Ir. G.G. Calkoen als archiefonderzoeker: Haakma Wagenaar (1937) 23—28.

Op dit traject komen, gaande van de Smeetoren naar het Noorden, de namen van *drie* oude waltorens naar voren:

Als eerste wordt genoemd de *Zadelaerstoren*. Volgens een oorkonde uit het begin van de 16e eeuw, was deze gelegen 'achter het Duitse Huis'⁷⁰.

Het lijkt waarschijnlijk dat wij de 17e eeuwse overblijfselen van deze, in de Middeleeuwen aan het Zadelaersgilde ter bewaking toevertrouwde waltorens, mogen herkennen in de 'afgeknotte', maar nog relatief hoog oprijzende, vierkante toren, ter hoogte van de hof van het Duitse Huis, die wij in het voorafgaande op verschillende losse tekeningen (afb. 14, 25 en 28) en tevens op het westelijke stadsprofiel (afb. 38, 40) hebben waargenomen. Als tweede vindt de zogenaamde *Wantsnijderstoren* vermelding. Deze bevond zich, naar verluidt 'achter St. Marie'⁷¹.

Op grond van deze plaatsaanduiding ligt het voor de hand, het betrokken bouwwerk te identificeren met de lage toren, voorzien van een naar stadszijde afhellend dak, vlak ten Zuiden van de Mariawaterpoort, die als *voorst*e van de twee torens is voorgesteld op het schilderij (afb. 1). Dezelfde toren komt, naar wij konden vaststellen, voor op een tekening in het Utrechts Gemeentearchief (afb. 14), waarvan de achterkant een plaatsbepalend opschrift draagt, luidend: '...op de wal, agter St. Marye...'⁷².

Als derde wordt genoemd de *Snijderstoren*. Blijkens een oorkonde uit het eind van de 15e eeuw, moet deze 'achter de Schupstoel' worden gesitueerd⁷³.

Als drager van deze naam mag wellicht de toren met de door het dak groeiende boom, dat wil zeggen de *achterste* van de twee op het schildrijtje voorgestelde waltorens, in aanmerking worden genomen.

De 'Schupstoel' (= 'Schopstoel'), die door de Spanjaarden als 'Kruittoren' werd gebruikt, lag vlak ten Zuiden van kasteel Vredenburg, aan de zogenaamde voorhof van de citadel en heeft, zoals uit de gegevens blijkt, de afbraak van deze laatste niet overleefd⁷⁴.

Een bestudering van panoramas en plattegronden — die ten aanzien van de weergave van de stadstorens helaas geen grote nauwkeurigheid vertonen — wekt de indruk, dat de toren met de boom als eerste, of eerder nog als tweede waltoren, in zuidwaartse richting, op de 'Schupstoel' volgde. In

⁷⁰ Calkoen (1900) 63 nr. 19. Laatste gedateerde vermelding in oorkonde uit 1531.

⁷¹ Calkoen (1900) 63 nr. 20. Laatste gedateerde vermelding in oorkonde uit 1517.

⁷² Vgl. hierboven noot 22.

⁷³ Calkoen (1900) 63 nr. 21. Laatste dateerbare vermelding uit 1492.

⁷⁴ Voor de ligging van deze toren, die een rol speelde tijdens het beleg van het Vredenburg, Tent. Utrecht (G.A.) (1977), 20 afb. 9: plattegrond Braun Hogenberg (vierkante toren, als eerste volgend op kasteel Vredenburg, aan Z. zijde), 23 afb. 10 (detailtekening naar Braun-Hogenberg) en 42 afb. 18 (anonyme 16e eeuwse pentekening in het Utrechts Gemeentearchief). Voor nadere gegevens *ibid.* 106 ev. nrs. 14, 16 en 91.

Voor de naam (Schupstoel-Schopstoel): Verwijs—Verdam VII, 663 s.v. Voor de ligging, ook Bolhuis (1846) 27, noot 4: Dit punt heet in Raad dagel. boek 21 Dec. 1576 'de wacht achter S. Mariën'. Voor een korte topografische notitie: Hoogland (1978) 110.

het licht van dit topografische gegeven, mag de aanduiding 'achter' in dit geval misschien in de zin van naar het Zuiden 'volgend op' worden begrepen.

Het moet overigens worden betwijfeld, of de juist genoemde *middeleeuwse* gildenamen, in de 17e eeuw — ten tijde van het ontstaan van het schilderijsje — nog algemeen werden gebruikt.

Reeds het feit, dat er onder de door Calkoen zorgvuldig bijeengebrachte documentaire gegevens vrijwel geen voorkomen die jonger zijn dan de eerste helft van de 16e eeuw, geeft in dit opzicht te denken!

Nog meer reden tot twijfel bestaat er, wanneer wij zien, dat in Arnoldus Buchelius' uitvoerige stadsbeschrijving, die wij representatief mogen achten voor het eind van de 16e en het begin van de 17e eeuw en waarin drie folio's zijn gewijd aan een behandeling van de wallen, op het traject dat ons interesseert, alleen de Bijlhouwers- en de Smeetoren worden genoemd⁷⁵.

Dit in krasse tegenstelling tot bepaalde andere waltrajecten, in het bijzonder aan de noord- en noordoostzijde van de stad, waar talrijke individuele torens met name worden vermeld.

Deze opvallende tegenstelling vindt ongetwijfeld zijn oorzaak in het feit, dat de torens aan de noord- en noordoostkant van de stad, na de ingrijpende vernieuwing van de vestingwerken, die hier in het tweede kwart van de 16e eeuw had plaats gevonden, *nieuwe namen* hadden gekregen, die — voor iedereen zichtbaar — door latijnse opschriften waren aangegeven⁷⁶.

De oude 'gildenamen' werden bij die gelegenheid door de namen van strijdvvaardige, waakzame of volhardende *dieren*, als de 'leeuw', de 'beer', de 'vos', de 'wolf', de 'hond' e.d., vervangen — een aanwijzing, dat de oorspronkelijke namen op dat tijdstip geen sterke traditie hadden⁷⁷.

Nog een derde reden tot terughoudendheid ten aanzien van de veronderstelling, dat oude namen als 'Snijders-' of 'Wantsnijderstoren', in het midden van de 17e eeuw — de periode waarom het hier gaat — nog wettelijk werden gebruikt, moet hier worden genoemd.

In de weinige, tot dusver door publicatie toegankelijke bescheiden uit de betrokken tijd, waarin over de torens langs het ons interesserende waltraject en de toestand waarin deze verkeerden, wordt gesproken, vindt men de middeleeuwse namen — met uitzondering van die van Smee- en Bijlhouwerstoren — niet vermeld. De ligging en identiteit van de betrokken

⁷⁵ Voor de tekst van Aernout van Buchells stadsbeschrijving: Muller (1906) 161—168 (beschrijving der wallen, spec. 163 ev.).

⁷⁶ Voor van Buchell's transcripties van de betrokken epigrammen: Muller (1906) 166—168. Voor de vernieuwing en restauratie der vestingwerken: Haslinghuis (1956) 46 ev. (met literatuur); vgl. ook Wilmer (1978) 102 ev. Zeer uitgebreid vooral Calkoen (1900) 66—77 en 92—101.

⁷⁷ Reeds gedurende de Middeleeuwen hadden naamsveranderingen plaats, wanneer de zorg voor bepaalde torens van één gilde op een ander werd overgedragen. De traditionele waarde van de namen werd door dergelijke veranderingen uiteraard niet versterkt. Uit de door Calkoen bijeengebrachte gegevens blijkt duidelijk dat met één zelfde toren soms meerdere namen zijn te verbinden.

bouwwerken worden hier steeds met behulp van omschrijvingen als '...achter St. Marie...' '...achter het Duitse Huis...' of '...tussen Maria-waterpoort en Smeetoren...' aangegeven.

Soortgelijke formuleringen zijn — zoals wij in het voorafgaande hebben gezien en zoals wij, in wat volgt, nog duidelijker zullen kunnen constateren — ook op Saftlevens tekeningen van de bedoelde torens, als verklarende bijschriften te vinden⁷⁸.

IX

De functie van het gebouwtje, voorgesteld in de voorgrond van het schilderij

Een enkel woord moet hier nog worden gewijd aan de — helaas niet geheel oplosbare — vragen, die betrekking hebben op aard en functie van het op de wal gelegen gebouwtje, waarvan wij de *voorzijde* op het schilderijtje van 1645 (afb. 1) en de *achterzijde* op een tekening in het Utrechts Gemeentearchief (afb. 26) hebben aangetroffen, terwijl wij het bestaan en de ligging van het betrokken bouwwerkje ook uit een andere tekening (afb. 14) en het westelijke 'stadsprofiel' (afb. 45) leerden kennen.

De geïsoleerde ligging van dit bouwwerk, de uit zijn 'uiterlijke' aspecten af te leiden 'interne' dispositie en een aantal verdere bijzonderheden — als met name een opvallend gebrek aan ramen — lijken voor dit monument een bestemming als normaal 'woonhuis' uit te sluiten.

Eerder moet worden gedacht aan een functie, die — althans oorspronkelijk — aansloot op de *defensieve* bestemming van de wal: met deze laatste is het bedoelde gebouwtje, zowel door zijn positie als zijn bouwwijze, duidelijk verbonden.

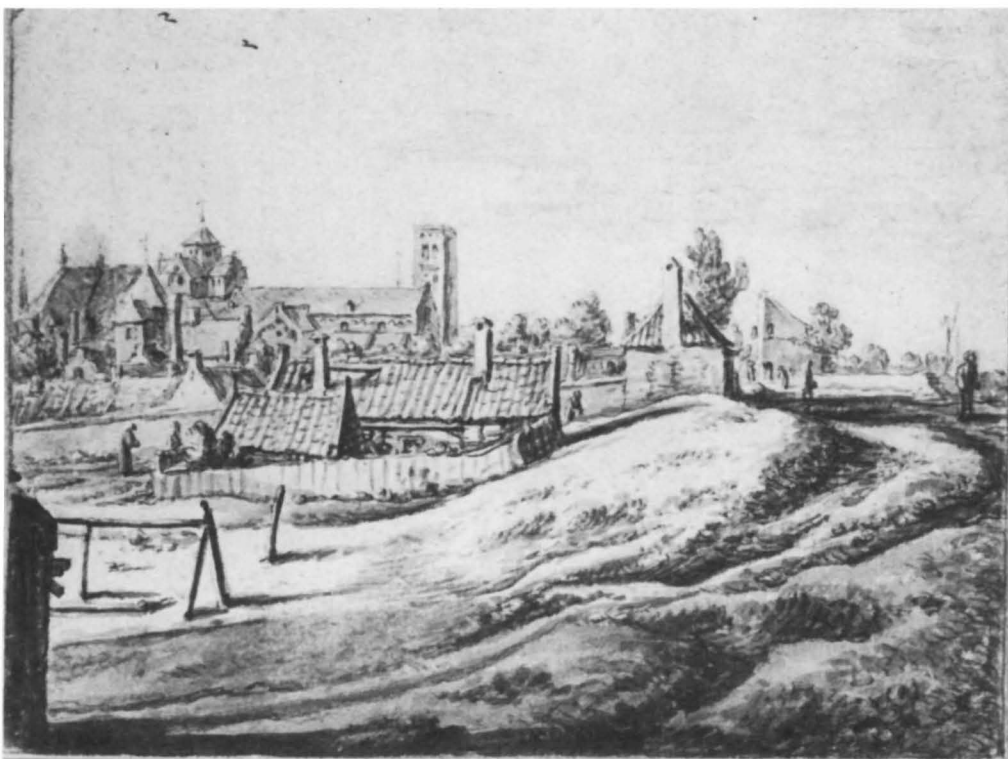
Een 'waltoren' komt, om reeds genoemde redenen, niet in aanmerking⁷⁹. Het ligt daarom voor de hand aan een zogenaamd '*wacht-*' of '*waeckhuisje*' te denken.

Het raamloze, ietwat grimmige, typisch militaire karakter van de architectuur, de ligging aan het einde van de Walsteeg, de ingang aan stadszijde en de aanwezigheid van een verblijfsruimte (met stookplaats) op walniveau, laten zich in dat geval zonder moeite verklaren.

In de 17e eeuw had de primaire 'militaire' bestemming van dergelijke wachthuizen zijn actualiteit ongetwijfeld verloren en was dientengevolge door secundaire — mogelijk wisselende — functies vervangen.

⁷⁸ Vgl. boven noot 22 en hieronder 78 met afb. 51a—b en noot 89. Meer algemeen, Calkoen (1900) 78 ev.: onderhoud der vestingwerken na 1579.

⁷⁹ Vgl. boven 48 en noot 48.

Afb. 48

Afb. 49

Wij mogen aannemen dat deze — afhankelijk van de omstandigheden — door de stedelijke autoriteiten op een ‘ad hoc’ basis aan de gebouwtjes werden toegewezen.

Het bestaan van ‘wachthuisjes’ op de Utrechtse wallen is bekend uit een aantal 16e eeuwse documenten. De daarin genoemde voorbeelden zijn in hoofdzaak aan de noord- en noordoostzijde van de stad te zoeken. Zij danken hun ontstaan waarschijnlijk aan de reeds gesignaleerde herstel- en vernieuwingswerkzaamheden, die in de 16e eeuw aan de Utrechtse stadsverdedigingswerken hebben plaats gevonden. Op een ontstaan in die tijd wijzen ook de namen, die — als bij de torens uit de betrokken periode — aan het dierenrijk werden ontleend. Anders dan bij de torens, gaf men in het geval der wachthuizen echter de voorkeur aan namen van vogels en kleine dieren, zoals de ons bekende voorbeelden: ‘valk’, ‘bonte kraai’, ‘koolmees’, ‘kikvors’ e.d., duidelijk demonstreren⁸⁰.

Van deze wachthuizen is — voor zover ik zie — alleen de ‘kikvors’, gelegen vlak ten zuiden van de Wittevrouwenpoort, met een grote waarschijnlijkheid, op tekeningen van Herman Saftleven te identificeren. Twee van de betrokken bladen kwamen reeds in het voorafgaande ter sprake:

Een daarvan (afb. 4) is een tekening in de verzameling van het museum Boymans, die aan het begin van deze beschouwing, samen met enkele bladen uit de tijd rond 1645 werd besproken⁸¹.

Het tweede voorbeeld is een eveneens reeds genoemde tekening, die zich eertijds bevond in de collectie Welcker (afb. 8 en 50)⁸².

Reeds naar aanleiding van de voorstellingen op deze bladen, werd gewezen op de duidelijke overeenkomsten in afmeting, bouwwijze en vorm, die het daar weergegeven gebouwtje op de wal met het bouwwerkje in de voorgrond van het schilderij verbinden.

Een verschil tussen beide ligt in het feit, dat het gebouwtje ten zuiden van de Wittevrouwenpoort niet aan de stadszijde van de wal, maar aan de veldzijde, in — en in feite zelfs iets uitspringend buiten — de muurlijn is gelegen.

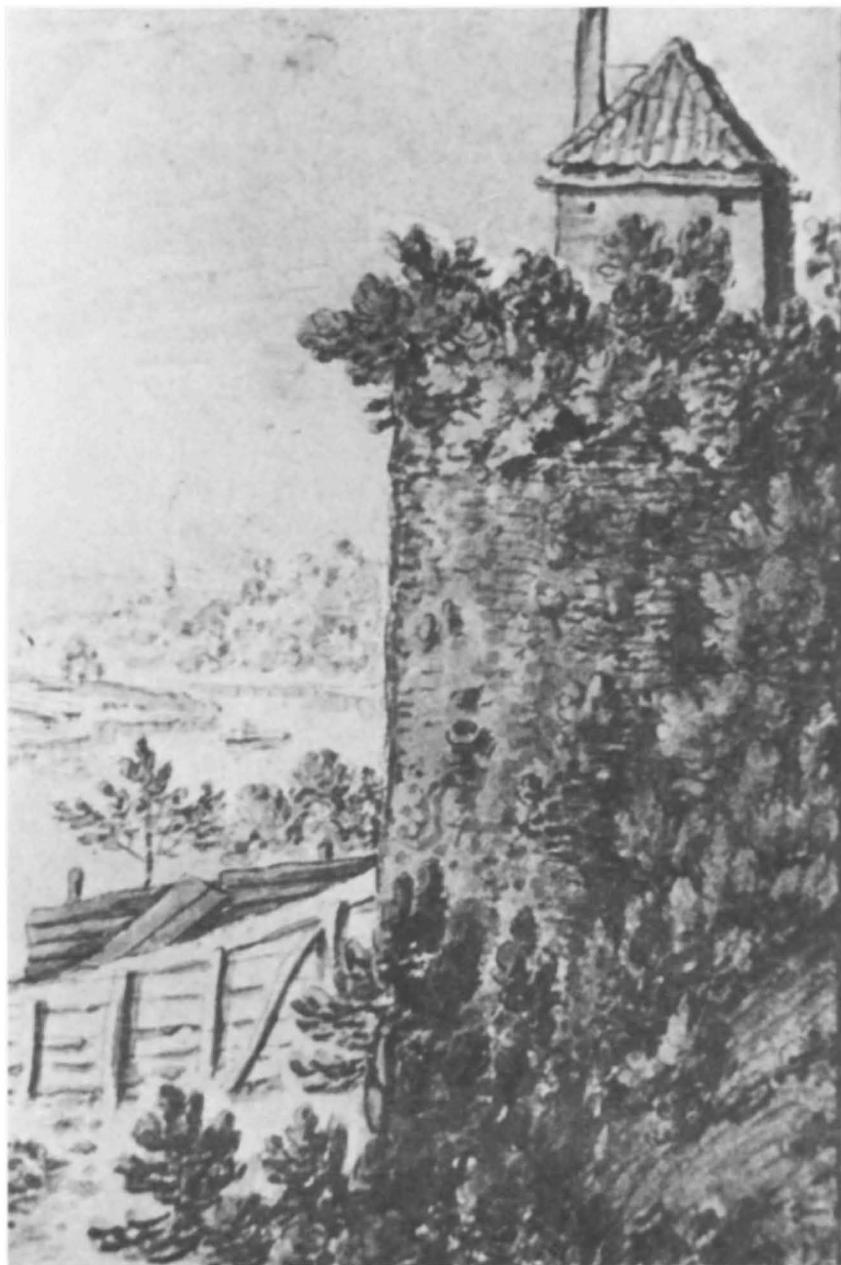
Dit verschil vindt zijn oorzaak, naar het zich laat aanzien, in de omstandigheid, dat het wachthuis de ‘kikvors’ door verbouwing van een oudere, rechthoekige waltoren ontstond — of in ieder geval op de onderbouw van een oudere toren werd opgetrokken. Aan een dergelijk verschil, dat voortkomt uit de wijze van ontstaan, hoeft echter, waar het gaat om een vergelijking van functie en vorm, geen beslissende betekenis te worden toegekend.

Er is enige reden, in dit verband, nog kort te herinneren aan het feit, dat wij in het voorafgaande de gelegenheid hebben gehad om — zij het terloops — op nog een *ander voorbeeld* van een aan het walpad gelegen gebouwtje van verwant type en overeenkomstige afmetingen te wijzen.

⁸⁰ Voor de ‘wachthuisjes’ op de Utrechtse wallen: Calkoen (1860) 143—145; Id. (1900) 71.

⁸¹ Vgl. hierboven 18 e.v., afb. 4 en noot 10.

⁸² Vgl. hierboven 21 e.v., afb. 8 en noot 12. Voor de latere ‘ad hoc’ bestemming van de ‘Kikvors’ (als bordeel), Snoep (1980) 134—137.

Dit gebouwtje, voorkomend op tekeningen, die respectievelijk worden bewaard in het Utrechts Gemeentearchief (afb. 48) en het museum van Besançon (afb. 24), lag aan de stadszijde van de weg over de wal, halverwege het zuidwestelijke Vreeburgbastion en de toren met de boom, waarin wij wellicht de voormalige 'Snijderstoren' mogen herkennen⁸³. Het lijkt geenszins onmogelijk dat het hier een vroeger 'wachthuis' be-

⁸³ Vgl. hierboven 43 e.v., afb. 48 en 24, met noten 41 en 44.

treft, waarvan de ligging ‘...after Sinte Katrijneklooster, op de Snyers-cuyp...’ — helaas zónder vermelding van de bijbehorende naam — in een oorkonde uit het begin van de 16e eeuw wordt vermeld⁸⁴.

Uiteraard mag worden aangenomen dat ook dit voormalige wachthuis in de 17e eeuw zijn oorspronkelijke bestemming had verloren en voor nieuwe doeleinden werd gebruikt. Aanwijzingen dat het — misschien in verband met deze gewijzigde doeleinden — herhaaldelijk aan verbouwing en verandering werd onderworpen, zijn — naar wij boven konden vaststellen — uit de getekende documenten duidelijk af te leiden!

De veronderstelling dat het kleine bouwwerk in de voorgrond van het schilderijtje van 1645, als een *voormalig ‘wachthuis’* is te interpreteren, vindt overigens géén duidelijke steun in de eerder beschreven bijzonderheden, waarmee de schilder dit monumentje in zijn voorstelling heeft omgeven. Hier rijst echter, mijns inziens, de vraag, in hoeverre bij de figuratieve en verhalende ‘aankleding’ van het schilderij, ten aanzien van de topografische realiteit, bepaalde vrijheden zijn genomen.

De rol van ‘waterdistributiestation’ of ‘pomphuis’, die in de geschilderde voorstelling aan het betrokken gebouwtje is toebedeeld, is in feite — om voor de hand liggende praktische redenen — met de hoge ligging van dit laatste (bovenóp de wal), niet goed te rijmen; zelfs wanneer wij rekening houden met het feit dat het voormalige wachthuis zijn oorspronkelijke bestemming had verloren en aan een nieuwe functie was aangepast⁸⁵.

De toegekende rol past ook geenszins in het beeld van de watervoorziening van de stad in de 17e eeuw, zoals wij dat uit verschillende bronnen kennen. Voorzover daarin gegevens voorkomen over watertapplaatsen, putten of pompen, gelegen langs de rand van de stad, blijkt altijd duidelijk, dat deze zich ‘achter de wal’, dat wil zeggen, aan de voet van de laatste bevinden⁸⁶.

De op het schilderijtje voorgestelde situatie plaatst ons, wat dat betreft, tot op zekere hoogte voor een *probleem*:

De aanwezigheid van het gebouwtje op de aangegeven plaats en zijn alge-

⁸⁴ Calkoen (1900) 63 nr. 21: ‘...gemaickt een nye waichuysinge after Sinte Katrijnenkloester op die Snyercuyp...’ (schutmeestersrekening uit 1510). Uit de gebruikte formulering zou in feite moeten worden afgeleid, dat het wachthuis op de onderbouw van een half ronde waltoren (‘cuyp’), i.c. de cuyp van de ‘Snijderstoren’ was opgetrokken. Noch op de stadsplattegronden, noch in tekeningen is daarvoor echter in dit geval een aanwijzing te vinden.

⁸⁵ De technische voorzieningen voorgesteld aan de voorzijde van het gebouwtje, wekken de indruk, dat dit laatste intern een reservoir maskeerde, waarvan de inhoud, bij te overvloedige vulling, kon worden afgevoerd, via een hoog tegen de gevel geplaatste ‘overloop’. Als zodanig lijkt de schuin afstaande, op een houten arm rustende goot te dienen, die op het schilderijtje is weergegeven.

Overeenkomstig geconstrueerde houten af- en overlopen zijn op Siftlevens Utrechtse stadstekeningen herhaaldelijk te zien. Vgl. bv. de voorstelling van een dakafvoer aan de kapel van de St. Servaesabdij, voorkomend op een tekening in het Utrechts Gemeentearchief, topografische atlas: D a 4.58. Zwart krijt en penseel in bruin; 156 × 182 mm; rechts onder gemerkt met monogram; geen watermerk; geschenk W.P. Ingenegenen.

⁸⁶ Voor de gegevens: v. d. Monde (1844—1846) 1,132 ev.; vgl ook Haslinghuis (1956) 65 ev. en 70 ev.

mene typering en afmeting berusten, zoals wij aan de hand van een aantal documenten hebben kunnen vaststellen, op een historisch-topografische *realiteit*.

Wat de speciale bestemming betreft die op het schilderijtje aan dit bouwwerk is toegeschreven, moet daarentegen — in afwachting van eventuele nieuwe gegevens — worden aangenomen, dat de schilder, bij het interpreteren van de feitelijke topografische gegevens, enige *vrijheid* heeft genomen.

X

De veranderingen in het beeld van de stadswal 'agter St. Marye', na 1674

In wat voorafging, hebben wij getracht, het aanzien van een perifeer, maar bij uitstek schilderachtig plekje uit het 17e eeuwse Utrechtse stadsbeeld — dat als zodanig door een kunstenaar als Herman Saftleven ook kennelijk werd gewaardeerd — zo goed mogelijk te reconstrueren.

In het aldus verkregen beeld, deed zich een abrupte en beslissende verandering voor, toen Utrecht, als veel andere steden in de Republiek, in 1674 door de catastrofale 'stormramp' werd getroffen⁸⁷.

Ook deze verandering is voor ons nog door het getekende werk van Saftleven gedocumenteerd:

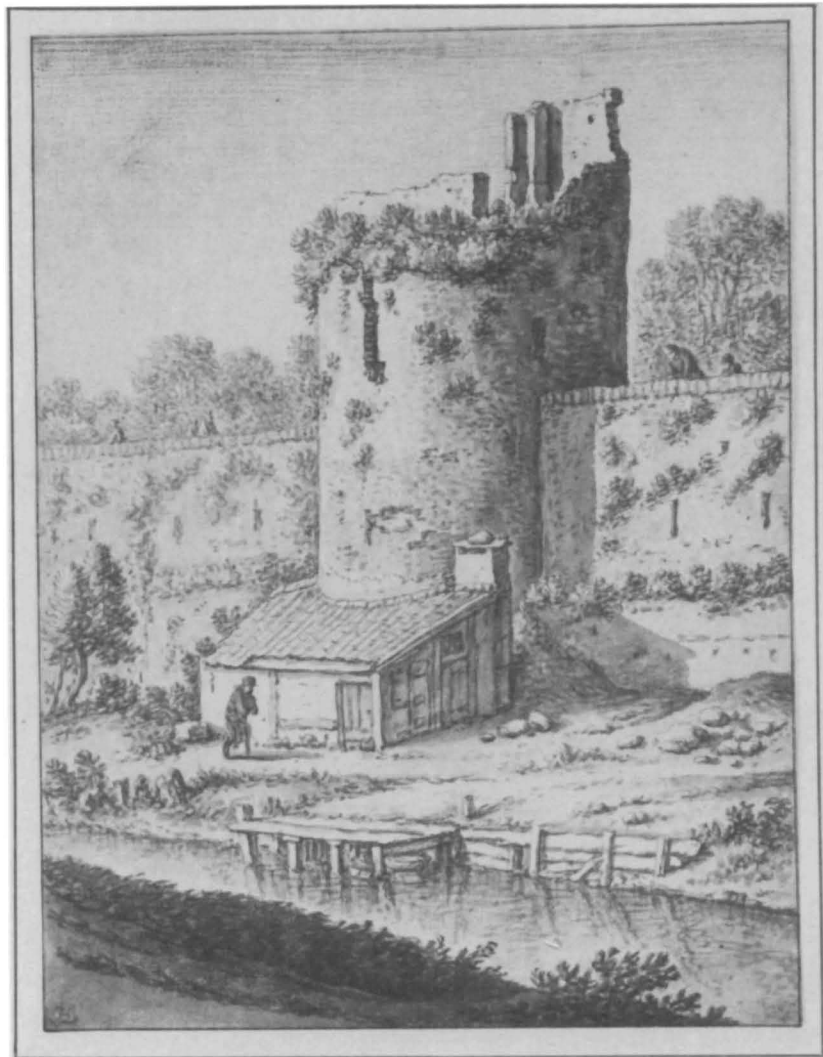
Het gaat daarbij om een tekening uit de collection de Grez in Brussel die behoort tot de omvangrijke, thans over vele verzamelingen verspreide serie bladen, die — voorzien van eigenhandige verklarende opschriften in een stereotype formulering — in de nazomer en de vroege herfst van 1674, onder de directe indruk van de orkaan en van '...al wat door Gods onweer was omvergesmeten...', in en rond Utrecht werd gemaakt⁸⁸.

De tekening in het museum in Brussel (afb. 51a—b) toont de voormalige toren met de door het dak gegroeide boom (de vroegere 'Snijderstoren'), door de storm zowel van zijn naar de veldzijde afhellend dak, als van de daaruit te voorschijn komende vegetatieve bekroning ontdaan⁸⁹.

⁸⁷ Voor de stormramp van 1674 en zijn gevolgen voor talrijke Utrechtse monumenten: Tent. Utrecht (1974) 7—29 (met lit.); vgl. ook den Tonkelaar (1980) 95—109.

⁸⁸ Voor deze serie: Tent. Utrecht (1974) 29—35: 'Saftleven, verslaggever van de stormramp', spec. 32 ev. en 41—44 nrs. 34—61. Bladen behorend tot de betrokken serie, die in totaal ca. 50 tekeningen omvat, bevinden zich buiten Nederland o.a. in: Brussel, Dresden, Dublin, Hamburg, Londen (Courtauld), Parijs (Custodia), Weimar en in enkele particuliere collecties.

⁸⁹ Brussel, Kon. Musea voor Schone Kunsten, collection de Grez nr. 3152. Zwart krijt en penseel in grijs en kleur; 150 × 190 mm; links onder gemerkt met monogram; voor watermerk geen gegevens. Vgl. Cat. Brussel (1913) nr. 3152.

Sie op d'ander syde getekent van Herman Saftleven is byt Marye poortien 1674.

Afb. 51a-b

De conclusie dat wij hier inderdaad met de 'boomtoren' vlak ten noorden van de Mariapoort te maken hebben, volgt niet alleen uit een aantal bijzonderheden die de algemene situering en vooral de constructie van het monument betreffen — de oorspronkelijke inclinatie van het dak, de plaats van de schoorsteen, reparaties in het muurwerk en de aanwezigheid van een laag, tegen de torenvoet opgetrokken schuurtje op de werf — maar vooral ook uit het eigenhandige, verklarende opschrift op de achterzijde: '...Dit op d'ander zijde, getekend van Herman Saftleven, is byt Marye poortien, anno 1674...'

Het is zeer wel mogelijk, dat een soortgelijk lot ook de voormalige 'Wantsnijderstoren' aan de andere zijde van de Mariapoort had getroffen, al kunnen wij dit niet met behulp van een tekening documenteren⁹⁰. In ieder geval is duidelijk dat beide, voor bewoning nu zeker onbruikbaar geworden torens, niet lang na de stormcatastrofe werden afgebroken. Een systematische bestudering van archivalia — met name van vroedschapsnotulen, resoluties en stadsrekeningen — uit deze periode, zou over de respectievelijke tijdstippen van de slooping der beide bouwwerken misschien nadere informatie kunnen verschaffen.

Daar echter gepubliceerde gegevens uit deze bronnen momenteel niet of nauwelijks ter beschikking staan, zijn wij ten aanzien van de betreffende vraag voorlopig aangewezen op de approximatieve aanwijzingen, die zijn te ontleen aan diverse laat 17e- en 18e eeuwse documenten, geleverd door de beeldende kunst.

Op een 1686 of 1687 te dateren pentekening van Abraham Rutgers, met een gezicht op de Utrechtse wal bij de Mariakerk — behorend tot een album met tekeningen van Rutgers dat wordt bewaard in het museum Simon van Gijn — is van geen der beide ons uit het voorafgaande vertrouwde torens meer een spoor te bekennen (afb. 52)⁹¹.

⁹⁰ Een berijmd relaas van de stormramp, geschreven door de schipper en koopman Gerret Jansz. Kooch, bewaard in het Amsterdamse Gemeentearchief, maakt in diverse passages melding van schade op de Utrechtse wallen en spreekt herhaaldelijk van het feit dat talrijke daken werden weggerukt:
coupletten 30—31:

'...daer bleef naeulijcks een huys bevrijt
of raecten dack of schoorsteen quijt
die seer dick op de straten lagen.
De boomen worden neergedruckt,
verscheyden uut de gront geruckt
hoe vast gewortelt dat se stonden,
palmagiebaen en op de wal
en door de stadt een groot getal
geschuert, gebrooken en geschonden...'

In de directe omgeving van de 'Wantsnijderstoren', ontstond schade aan het dak van de *Mariakerk* en met name aan de kapel van het *Duitse Huis*, die voor een belangrijk deel werd verwoest:

couplet 27:

'...De Duytse-Huyskerck, 't meerendeel
is ingestort en voor 't geheel
vervult met den gevallen tooren,
is soo beset met puyn en steen
dat men ten diensten van 't gemeen
die niet gebruyken kan als voeren...'

Voor de volledige tekst van dit berijmde relaas, getiteld 'Hollands Orkaen': Tent. Utrecht (1974) 22—29.

⁹¹ Dordrecht, Museum Mr. Simon van Gijn: album met '88 Tekeninge door Abraham Rutgers getekent A^o 1686 en 1687, zijnde Principale, Inventive en Copijen', fol. 47.

Gewassen pentekening in oostindische inkt; 105 × 170 mm.

Voor dit album: Niemeyer (1964) 127—129, waar toegelicht, dat met de termen 'principale' en 'inventive' respectievelijk originelen naar de natuur en arrangementen van gegevens uit verschillende bronnen zijn bedoeld.

De topografische betrouwbaarheid van Rutgers' Utrechtse stadsgezichten — althans van die in het Dordrechtse album — is weliswaar gering. Maar aan het volledige ontbreken van beide monumenten is ongetwijfeld een zekere betekenis toe te kennen⁹².

Volledig vertrouwen vanuit topografisch oogpunt verdient ongetwijfeld de voorstelling van een 1736 gedateerd aquarel, van de hand van Jan de Beyer (afb. 53), waarop singel en stadswal bij de Mariawaterpoort, vanuit het Zuiden zijn weergegeven⁹³. Hier is duidelijk te zien dat de toren met de boom, aan de noordzijde van de Mariapoort, is verdwenen en dat zijn oorspronkelijke plaats door vier smalle *steunberen* is overgenomen.

De tweede toren, aan de zuidkant van de Mariapoort, komt in deze voorstelling net niet in beeld.

Ook een 1767 gedateerde penseeltekening van P.J. van Liender (afb. 54), bewaard in het Koninklijk Huisarchief, met een gezicht van nabij op de wal bij het vertrekpunt van de 'Mariagracht' — dat wil zeggen, vlakbij de plaats waar de voormalige 'Wantsnijderstoren' was gelegen — toont van de vroegere toren geen enkel spoor⁹⁴.

Dit is echter mogelijk een gevolg van het feit dat de nog bestaande overblijfselen van het bouwwerk, op deze tekening, door het geboomte in de voorgrond, aan het oog van de beschouwer worden onttrokken.

Op een penseeltekening van de Utrechtse illustrator J. van Hiltrop, in de verzameling van het Utrechts Gemeentearchief (afb. 55), die drie jaar eerder

⁹² De voorstelling van fol. 47 (afb. 52) is niet in overeenstemming met een ander gezicht op de Utrechtse wal van Abraham Rutgers, waarop een deel van hetzelfde muurtraject verschijnt: Parijs, Stichting Custodia, inv. 117. Gezicht over de singel, langs de westelijke stadswal, naar het Zuiden; vgl. Tent. Brussel-Rotterdam-Parijs (1968—1969) nr. 130, pl. 130.

Op dit ongeveer gelijktijdige blad verschijnt ten noorden van de Smeetoren nog de 'afgeknotte' toren (voormalige 'Zadelaerstoren'), gelegen ter hoogte van de hof van het Duitse Huis en ons bekend uit een aantal tekeningen van Herman Saftleven, die in het voorafgaande ter sprake kwamen (afb. 14, 25 en 28). Op de tekening in het album is deze toren daarentegen niet weergegeven. Wél verschijnen hier, langs de buitenkant van de wal, talrijke steunberen, die niet voorkomen op het — in dit opzicht waarschijnlijk betrouwbaardere — blad in Parijs. Een hieronder besproken aquarel van Jan de Beyer (afb. 53) toont, dat dergelijke steunberen, ook een halve eeuw later, alleen plaatselijk waren aangebracht.

Opvallend op de tekening in Dordrecht is het volledige ontbreken van een aanduiding van de Mariawaterpoort! Misleidend ten aanzien van de realiteit is de weergave van het Vreeburgbastion, links in de voorgrond en vooral de veel te geringe distantie, die dit bastion van de Smeetoren scheidt!

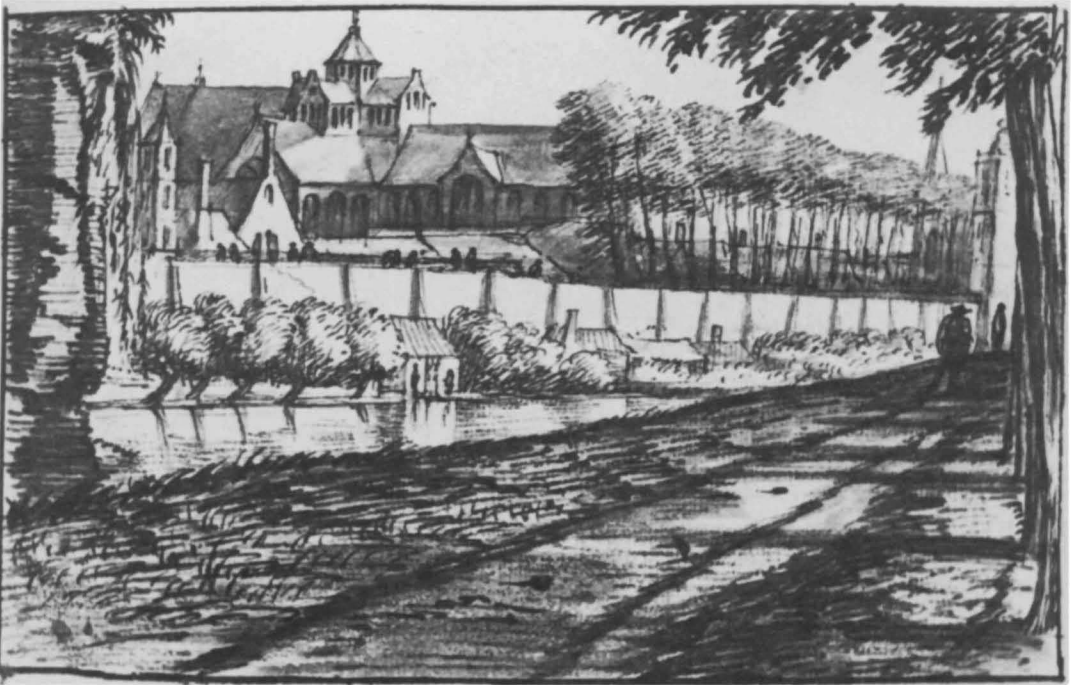
Een juist element is daarentegen het ontbreken van de zuidelijke toren van de Mariakerk, die in 1682 was afgebroken, zodat de kerk daarna van *beide* oorspronkelijk aanwezige torens was beroofd.

⁹³ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D a 3.3.

Aquarel; 130 × 200 mm; vgl. Romers (1969) 68 nr. 755. Voor een aquarel met dezelfde voorstelling, maar gewijzigde figuurstoffage, gedateerd 1737: Romers (1969) 68 nr. 756.

⁹⁴ Den Haag, Kon. Huisarchief, AM 327.

Penseel in grijs over potlood; 98 × 152 mm; gemerkt en gedateerd 1767. In verso het opschrift 'buyten het Marienwaterpoortje te Utrecht'.

Afb. 52

werd gemaakt, is namelijk duidelijk waar te nemen, dat dit monument — in tegenstelling tot zijn tegenhanger aan de andere kant van de poort — niet tot de grond toe was gesloopt⁹⁵.

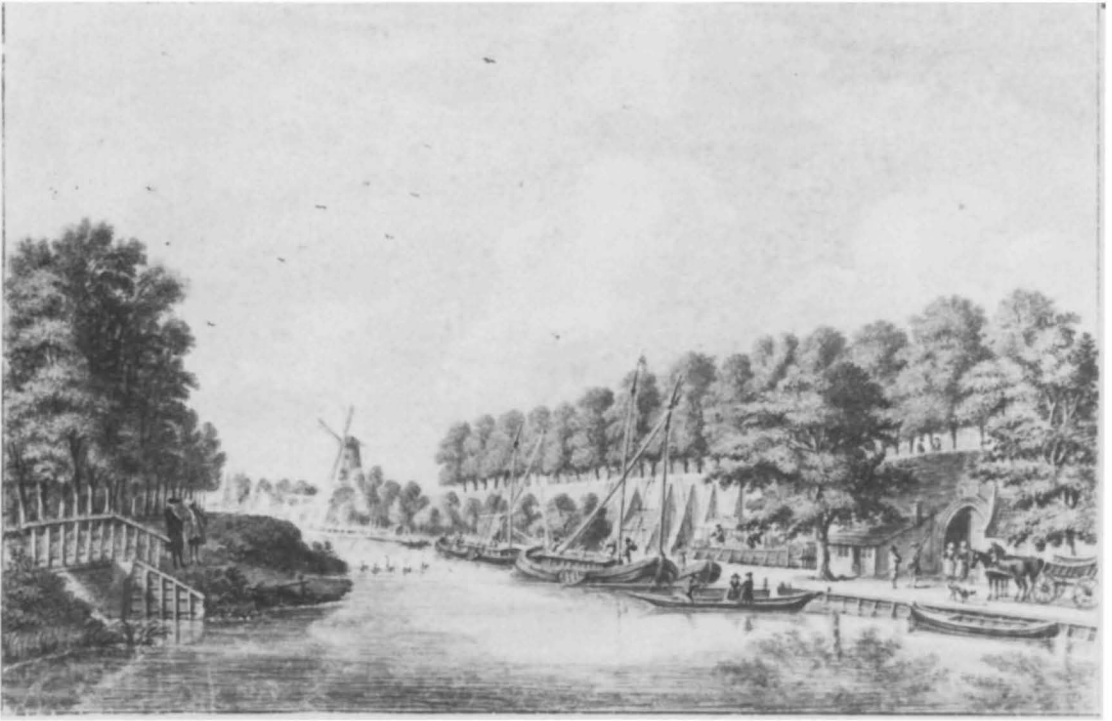
Het onderste deel van de toren is, zoals uit deze tekening blijkt, nog geruime tijd — in elk geval tot 1763 — tot even onder muurhoogte gespaard gebleven.

Het zou niet stroken met opzet en uitgangspunt van deze voordracht, om de veranderingen ter plaatse — die uiteindelijk moesten leiden tot de situatie, zoals wij die tegenwoordig kennen (afb. 56) — hier nog verder te volgen.

Wel lijkt het daarentegen gewenst, aan het slot van een wat al te eenzijdig topografisch georiënteerde uiteenzetting — in het kader van een korte 'epiloog' — een drietal punten van geheel andere aard, nadrukkelijk naar voren te brengen.

⁹⁵ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: 1 d 3.22.

Penseel in Grijs; 242 × 288 mm; gemerkt en gedateerd 1763. Vgl. Wilmer (1980) 17.

Afb. 53

Afb. 54

1767.

D. van Hillegom del. ad. sc.

DE St MARIE en DOM KERKE te UTRECHT.

Afb. 55

Afb. 56

De plaats van het schilderijtje van 1645 binnen het geschilderde werk van Herman Saftleven

In de eerste plaats moet worden beklemtoond dat wij elk schilderij (dat deze betiteling in artistiek en kwalitatief opzicht verdient) te kort doen, door het uitsluitend vanuit een interpreterend en historisch-topografisch gezichtspunt te behandelen.

Ook het hier besproken werkje — bescheiden van visie en uitvoering als het is — verdient het om vanuit andere oogpunten te worden benaderd. Niet alleen omdat het dateert uit een overgangperiode in Herman Saftlevens ontwikkeling als schilder, waarvan J. Nieuwstraten ons, in een fundamentele studie, het belang en de veelzijdige kunsthistorische context heeft doen kennen⁹⁶.

Maar ook omdat het hier gaat om één der uiterst zeldzame voorbeelden van geschilderde Utrechtse stadsgezichten, die van deze meester zijn te noemen.

Het 'Utrecht' uit zijn tijd heeft — zoals in het voorafgaande telkens is gebleken — in een groot aantal tekeningen van zijn hand, een rechtstreekse afspiegeling gevonden. Slechts zeer weinig van deze getekende studies hebben echter, direct of indirect, geleid tot het ontstaan van een schilderij. Een zorgvuldige inspectie van het gehele, mij toegankelijke materiaal, heeft in totaal niet meer dan *vijf* voorbeelden, verdeeld over vier decennia, opgeleverd.

Een daarvan is een 1664 gedateerde, in miniatuur op koper geschilderde versie van het stadsprofiel, gezien vanuit het Noordoosten (afb. 37), dat — in getekende en gedrukte vorm — in 1648 was ontstaan⁹⁷.

In drie andere gevallen gaat het in feite om 'ijstaferelen', waarbij delen van de Utrechtse wallen, gelegen aan de noordoostzijde van de stad, als achtergrondsarchitectuur zijn gebruikt.

Het best bekend is een gewoonlijk 1646 gedateerd, maar in werkelijkheid waarschijnlijk pas in 1648 ontstaan schilderijtje in Kassel (afb. 57), met een voorstelling van schaatsers op de bevroren singel, bij de noordoost hoek

⁹⁶ Nieuwstraten (1965) 81—117. Voor het werk uit de jaren rond 1645, spec. 95 ev.

⁹⁷ a. Dresden, Gemäldegalerie, inv. 1289.

Koper; 195 × 355 mm; gemerkt met monogram en gedateerd 1664.

Vgl. Cat. Dresden (1979) 291 nr. 1289; Tent. Berlijn (1955—1956) p. 125.

b. Kopenhagen, Nationalmuseum nr. 213.

Paneel, 200 × 365 mm; niet gemerkt (mogelijk een kopie).

Vgl. Cat. Kopenhagen (1922) nr. 331; Cat. Kopenhagen (1951) 285 nr. 643. Vgl. ook hieronder noot 103.

Afb. 57

van het bolwerk 'Wolvenburg'. In de achtergrond verschijnen, in het midden, de toren de 'Vos', links daarvan de hoog oprijzende, rechthoekige Plompetoren en de daksilhouetten van de verder westwaarts gelegen torens de 'Beer' en de 'Leeuw', rechts de Jacobikerk, te voorschijn komend achter een begroeid aarden plateau waarin wij het op dat punt gelegen 'Begijnenbolwerk' kunnen herkennen⁹⁸.

Een jaar later, in 1649, ontstond een winterlandschapje met schaatsers, gesitueerd op een ander deel van de singel — eveneens in de onmiddellijke nabijheid van het bolwerk Wolvenburg — dat zich in 1953, in Den Haag, in de kunsthandel bevond. De huidige verblijfplaats van dit schilderijtje is mij helaas onbekend gebleven (afb. 59)⁹⁹.

Afb. 58a-b

⁹⁸ Kassel, Staatliche Kunstsammlungen, Gemäldegalerie, Schloss Wilhelmshöhe, nr. 406. Paneel; 220 × 250 mm; gemerkt met monogram op het sleetje links in de voorgrond en gedateerd 1648 (of 1646?) op het tonnetje daarnaast.

Vgl. Cat. Kassel (1958) nr. 406; Nieuwstraten (1965) 114, afb. 43; Stechow (1968)² 205 noot 63.

⁹⁹ Den Haag, Kunsthandel S. Nystad, 1953.

Paneel; 184 × 260 mm; rechts onder, gemerkt met monogram en gedateerd 1649.

Singel met schaatsers, tussen de noordoosthoek van de stadswal en het bolwerk 'Wolvenburg', gezien vanuit het zuidoosten. Links in de voorgrond, slechts ten dele zichtbaar, de toren de 'Wolf'; verder beeldinwaarts, links van het midden, de toren de 'Vos'; rechts in de voorgrond, de aanzet van het steil oplopende talud van het aarden bolwerk 'Wolvenburg'; aan de horizon, van links naar rechts, een molen, een hooiberg en een hoeve. Wsch. identiek met het schilderijtje dat in 1953 in Londen werd geveild: Veiling Sotheby, Londen, 25 maart (1953) nr. 54.

Naar de op het RKD aanwezige afbeelding te oordelen, is de uitvoering van het schilderijtje,

Voor beide hier genoemde stukken zijn in het gelijktijdige getekende werk van Herman Saftleven — zowel voor wat de achtergrondsarchitectuur als de figuratieve invulling betreft — parallellen en voorstudies aan te wijzen (afb. 58a—b en 60)¹⁰⁰.

Uit het jaar 1672 dateert het derde mij bekende 'ijstaferaal', een schilderijtje waaraan, op grond van de geraffineerde uitvoering — waarbij het penseel als een pen of tekenstift is gehanteerd — en op grond van de ongewone, bijna monochrome opzet, binnen het werk van Saftleven een zeer bijzondere plaats is toe te kennen (afb. 62)¹⁰¹.

Dit 'Wintertje', van ouds in Nederlands particulier bezit, geeft een gezicht op de bevroren, door schaatsers en wandelaars bevolkte singel, voor de noordelijke stadswal, ter hoogte van de torens de 'Leeuw' en de 'Bok'. Aan de rand rechts verschijnt de lage oostelijke toegangspoort van de Bemuurde Weerd; achter de stadswal zijn de toren van de Jacobikerkerk en de bovenste delen van de constructies behorend tot de Weerdpoot te herkennen.

Ook van dit schilderijtje heeft kennelijk, oorspronkelijk, een getekende parallel of voorstudie bestaan. Dit blijkt uit de voorstelling van een mij slechts uit fotografische reproducties bekend blad, dat — tot voor kort — in een Nederlandse particuliere verzameling werd bewaard (afb. 63). De beschikbare foto's laten niet toe om vast te stellen of het bij dit — naar ver-

voor Herman Saftleven ongewoon onzorgvuldig en zwak. Voor authenticiteit spreken echter monogram, datering en vooral het feit, dat een exacte herhaling van alle elementen van de topografische omlijsting voorkomt op een getekend wintergezichtje in het Puchkine museum in Moskou: Tent. Moskou (1974) nr. 189, met afb. Het tekeningetje in Moskou is zeker vòòr het eind van de veertiger jaren ontstaan, vgl. boven noot II; hier afb. 60.

Van belang voor een nauwkeurige identificatie van de op het schilderijtje en de tekening weergegeven situatie, met de daarin voorkomende elementen (torens, bolwerk, hooiberg etc.) is een schetsmatige plattegrond van de omgeving van het bolwerk 'Wolvenburg', daterend uit 1606, afkomstig uit een kaartboek van het kapittel van St. Jan, bewaard in het Rijksarchief in de provincie Utrecht: inv. 328 fol. 52 nr. 39; hier afb. 61.

¹⁰⁰ Elementen van de figuurstoffage van beide genoemde schilderijtjes, zijn terug te vinden in een serie getekende ijsgezichtjes van klein formaat (ca. 65 × 95 mm), ontstaan vòòr het eind van de jaren veertig en thans verspreid over een aantal openbare en particuliere collecties: Vgl. bv. Cat. Br. Mus. (1931) IV, 53 nrs. 16 en 17 (hier afb. 58a-b). Vgl. ook boven noot II, sub c en hieronder noot 102.

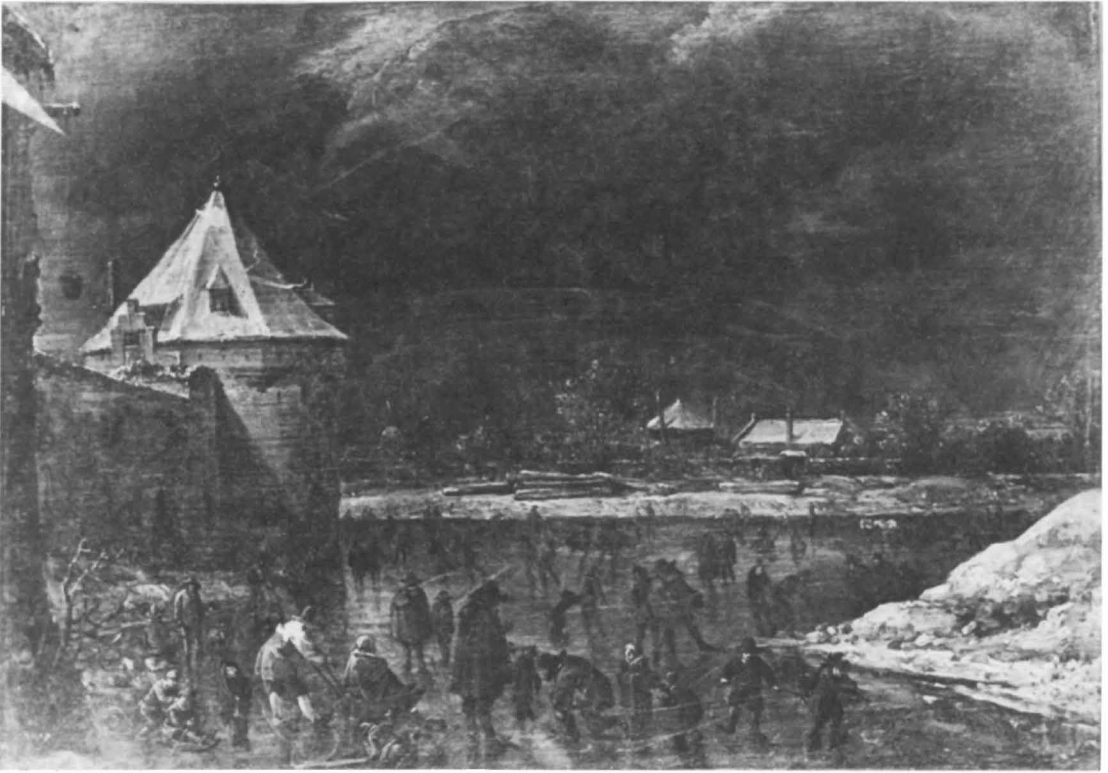
¹⁰¹ Particuliere verzameling, Nederland.

Paneel, eiken; 210 × 277 mm; links onder gemerkt met monogram en gedateerd 1672.

Waarschijnlijk identiek met een schilderijtje, dat in 1836 in Utrecht werd geveild: Veiling Douairière Baron Vincent Maximilien van Tuyll van Serooskerken, geb. D.H.M.L. de Pagniet, Utrecht, 26 juli 1836, nr. 27: '...Een wintervermaak op het ijs, langs de veste eener stad, vol met beelden en bijwerk, *schetsmatig* geschilderd...'

De in de veilingcatalogus opgegeven maten corresponderen met die van het hier bedoelde schilderijtje; de kwalificatie 'schetsmatig geschilderd' is in overeenstemming met de bijzondere techniek van het betrokken stuk.

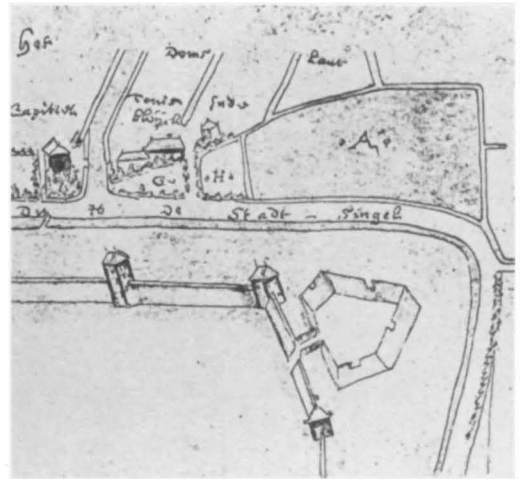
Het kleurgebruik van het schilderijtje beperkt zich vrijwel uitsluitend tot nuances van grijs en bruin. Een zweem van blauwgrijs kleurt het ijs in de voorgrond en de bovenste zone van de lucht. Lichte kleuraanduidingen (licht rood, bruingeel, blauwgroen en blauwgrijs) komen hier en daar voor in de kleding van de figuurtjes en in details van de architectuur.

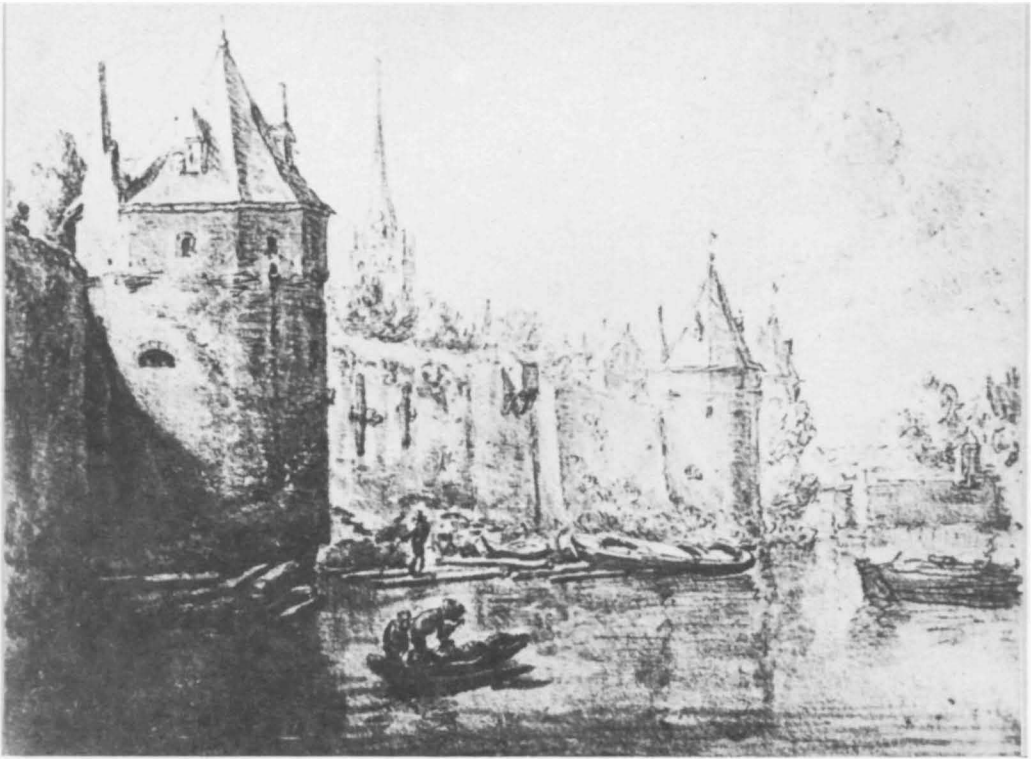
Afb. 59

Afb. 60

Afb. 61

Afb. 62

Afb. 63

luit thans niet meer vindbare — blad ging om een originele tekening van Saftleven of om een kopie. Een zekere grofheid in de uitvoering en de onbestemdheid van vele details geven, mijns inziens, aanleiding om aan de laatste mogelijkheid te denken¹⁰².

De achtergrondsarchitectuur op de betreffende tekening komt met die van het schilderijtje duidelijk tot in de bijzonderheden overeen. Alleen is het winterse aanzien van de singel, dat bepalend is voor de voorstelling van het schilderij, op de tekening (en het daaraan eventueel ten grondslag liggende origineel), door de voorstelling van een milder seizoen vervangen.

Het in het voorafgaande behandelde Utrechtse stadsgezichtje (afb. 1) uit 1645, is het *vroegste* ons bekende voorbeeld uit de korte hier opgesomde reeks. Naast de geschilderde varianten van het 'stadsprofiel', die in feite een genre uit de prentkunst vertegenwoordigen, en naast de door thema en motieven onderling nauw verbonden 'ijstaferelen', die binnen de 17e eeuwse Nederlandse schilderkunst tot een zelfstandig landschapsgenre, met een lange voorgeschiedenis behoren, wordt door het hier besproken gezicht op de wal — zowel wat de keuze van het onderwerp als wat de lichtval, het kleurgebruik en het karakter van figuurstoffage en compositie betreft —

¹⁰² De betrokken tekening bevond zich eertijds in de verzameling Knepelhout-van Sterkenburg in Doorn en ging daarna over in particulier bezit in Driebergen. Volgens mededeling van de laatste eigenaar, is het blad thans 'niet meer vindbaar'. Een onduidelijke foto wordt bewaard in de topografische atlas van het Utrechtse Gemeentearchief: D a 5.83. Daarnaast, hier onze afbeelding 63.

De tekening, die wij voor het moment als verloren moeten beschouwen, was aan de zijkan- ten vermoedelijk enigszins afgesneden. Als gevolg daarvan is aan de rechter rand de voor- stelling van de oostelijke toegangspoort van de Bemuurde Weerd (duidelijk zichtbaar op het schilderijtje) waarschijnlijk weggevallen.

Een weergave van deze poort, rechtstreeks te vergelijken met die van het schilderij, is te vinden op een tekening in de atlas Coenen van 's Gravesloot:

Utrecht, Rijksarchief, topografische atlas (depot museum Flehite, Amersfoort).

Atlas Coenen van 's Gravesloot, album IV nr. 9,2: De singel aan de noordzijde van de stad, gezien vanuit het Oosten; links de toren de 'Bok' en de Weerdpoot; rechts de ooste- lijke toegangspoort van de Bemuurde Weerd. Zwart krijt en penseel in bruin en grijs; 135 × 185 mm; monogram ontbreekt; watermerk: narrenbuste, twee bellen aan de kap, zes onregelmatig gevormde punten aan de kraag, onder afgesneden (vgl. de serie Heawood nrs. 1921—2087).

Voor de figuurstoffage van het schilderijtje, talrijke parallelen op de in het voorafgaande ge- noemde geschilderde en getekende ijstafereltjes: vgl. noot II, sub c en noten 98—100. Toe te voegen is in dit geval een tekeningetje van hetzelfde kleine formaat als de blaadjes ver- meld in noot II en 99—100, in de verzameling van de Teylers Stichting in Haarlem, inv. P 36 (hier afb. 64):

Schaatsers op de bevroren singel; links een waltoren; in de voorgrond, in het midden, op de rug gezien, een op het ijs knielende man, die zijn schaats vastbindt; tegenover hem een staande man op schaatsen, in mantel. Vgl. Cat. Teylers (1904) 134, P 36.

Deze zelfde groep — die een lange voorgeschiedenis heeft in het figurenrepertoire van de 'ijstaferelen' in de Noordnederlandse schilderkunst van de 17e eeuw — herhaalt zich, links in de voorgrond van het schilderijtje van 1672.

een duidelijk op zichzelf staande plaats ingenomen, die minder makkelijk met een bepaald 'genre' in verband is te brengen¹⁰³. Bepaalde karakteristieken, als de sterk beeldinwaarts gerichte compositie, het bruine coloriet, de zuidelijke lichtval, de duidelijke belangstelling voor

¹⁰³ De geschilderde miniatuurversies van het noordoostelijke stadsprofiel van 1648 zijn, naar wij mogen aannemen, op speciale bestelling gemaakt.

De 'Ijstaferelen' behoren tot een landschapsgenre, waarin delen van een stadswal (en met name ook delen van de Utrechtse stadswallen) een vaste plaats innemen als achtergrondselement: vgl. Stechow (1968)² 82—100: Tent. Amsterdam (1982) 37—55 (G.S. Keyes). De Utrechtse wallen verschijnen, in combinatie met topographische elementen van andere herkomst, o.a. op ijstaferelen van Esaias van de Velde, Salomon v. Ruysdael en Adriaen van de Velde. Voor S. van Ruysdael, zie Stechow (1975)² 70 nr. 13 en 72 nr. 17a. Voor A. v. d. Velde, o.a. Cat. Dresden (1979) 330 nr. 1659 (bolwerk Zonnenburg). Voor E. v. d. Velde b.v. Veiling 'Raadt v. Oldenbarneveldt e.a.', F. Muller, Amsterdam, 15 april 1902, nr. 190 (oude Wittevrouwenpoort, gecombineerd met elementen andere herkomst).

het ruïnegegeven en de uitgesproken pittoreske typering van de figuur links in de voorgrond, doen een zekere invloed vanuit de 'italianiserende' richting in de landschapsschilderkunst vermoeden.

Het ligt, in dat geval, voor de hand een dergelijke invloed met de vroege ontstaansperiode van het schilderijtje en de daarin sterk voelbare invloed van bepaalde italianiserende schilders — met name van Saftlevens stadgenoot Jan Both — in verband te brengen¹⁰⁴. Het lijkt mij echter raadzaam om een behandeling van deze overwegend kunsthistorische vraag hier niet verder ter hand te nemen, maar een oordeel daarover aan bevoegde onderzoekers over te laten.

XII

De voorstelling van het schilderijtje van 1645 en motieven voorkomend in het werk van andere kunstenaars

Een tweede punt dat hier, mijns inziens, in het kader van een 'epiloog', kort dient te worden aangevoerd, betreft het feit, dat de topografische inzichten, die door de bestudering van Saftlevens schilderijtje konden worden verkregen, er — in een aantal gevallen — toe bijdragen, om *motieven*, voorkomend in het werk van *andere* kunstenaars, in de juiste context te begrijpen.

Met het oog op de beschikbare ruimte moet ik mij op dit punt tot enkele karakteristieke voorbeelden beperken.

¹⁰⁴ Voor de invloed van de italianisanten van de tweede generatie, met name van Jan Both, op Saftlevens geschilderde werk uit de periode 1643—1650: Stechow (1968)² 151 en vooral Nieuwstraten (1965) 97 ev., spec. 99: '...Boths invloed bereikte het hoogtepunt in 1645...'. Nieuwstraten l.c. geeft een overzicht van de belangrijkste thans bekende schilderijen met de datering 1645. Aan deze reeks zijn er nog enkele toe te voegen waaruit blijkt, dat het stemmingselement en de lichtval van de late namiddag, in deze periode een belangrijke rol spelen:

- a. Verblijfplaats onbekend. Berglandschap in 'avondlicht'. Veiling 'Freiherr von der Ropp (Schloss Schadow)', Keulen, 11 nov. 1890, p. 21 nr. 82: '...geistreich behandeltes Bildchen in braunem Ton...'; gemerkt en gedateerd 1645.
- b. Voorheen Brünn (Franzensmuseum); Landschap met 'zonsondergang'; gemerkt en gedateerd 1645. Uit verzameling J.B. Penther, Wenen. Notitie RKD. Thans waarschijnlijk niet meer aanwezig in het Moravisch Museum in Brno; vgl. Cat. Brno (1956) 15 ev.
- c. Verblijfplaats onbekend. 'Italiaans' landschap met rivierdal; rechts een rotsige, links een beboste oever; over de rivier een houten brug; op oever links, boeren met muilezels en honden; gemerkt en gedateerd 1645. Veiling 'Earl of Kimberley' e.a., Sotheby, Londen, 2 december 1964, nr. 82.
- d. Verblijfplaats onbekend. Heuvelslandschap met reizigers en vee bij een brug; gemerkt en gedateerd 1645. Veiling 'Duke of Gloucester' e.a., Christie's, Londen, 13 mei 1949, nr. 21.

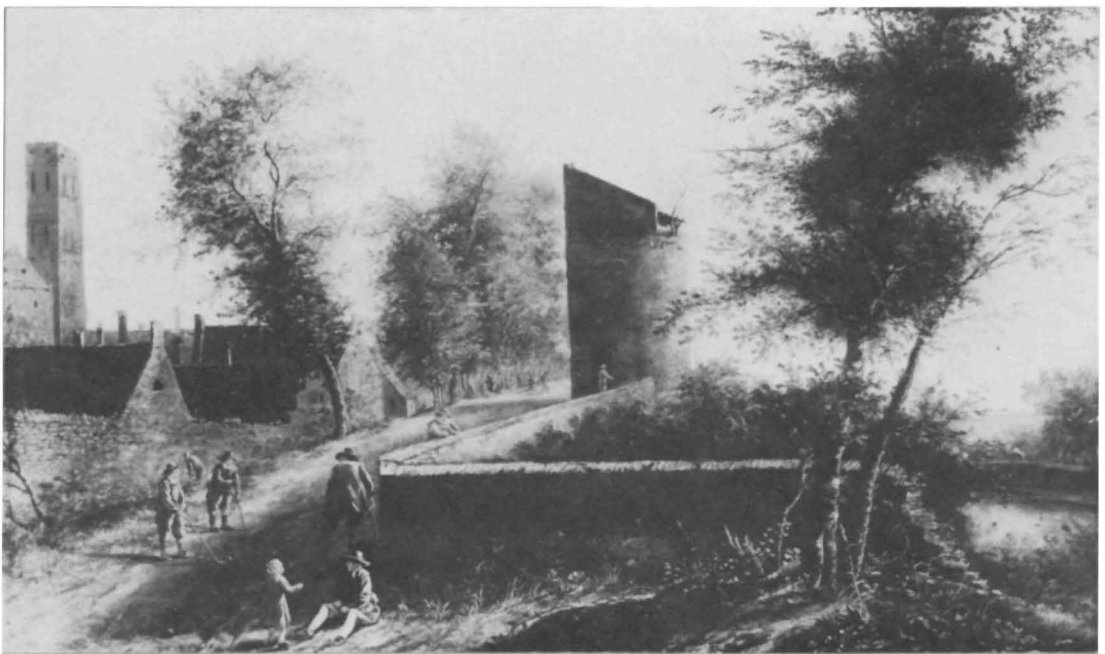
In een bekend, gewoonlijk aan Abraham Bloemaert toegeschreven 'schetsboek' in Berlijn — waarin overigens, naar men mij meedeelt, ook elementen uit diens naaste omgeving zijn opgenomen — is een groot aantal losse studies van vervallen gebouwen bijeengebracht, waarschijnlijk met de bedoeling deze elementen zonder landschappelijk verband, te zijner tijd, in samenhangende composities te verwerken.

¹⁰⁵ Berlijn, Kupferstichkabinett, nrs. 248 vo. en 262 vo.; pen en aquarel over zwart krijt; resp. 145 × 181 mm en 152 × 185 mm.

Vgl. voor Boemaerts ruinemotieven o.a. Stechow (1968)² 25 ev.; vgl. ook Tent. Berlijn (1974) 9 ev. nr. 20 en Tent. New York (1973) 5 nrs. 8 en 10 (uit verz. J.Th. Cremer). De laatstgenoemde bladen zijn onlangs door J. Bolten aan Adriaan Bloemaert toegeschreven: zie Veiling J.Th. Cremer, Sotheby-Mak van Waay, Amsterdam, cat. 319, 17 november (1980) nrs. 44 en 104.

Afb. 65a-b

Afb. 67

Afb. 68

Twee bladen uit dit schetsboek geven aanzichten van een in ruineuse staat verkerend gebouw (afb. 65a—b) dat gewoonlijk, enigszins vrijblijvend, als 'torenruine' wordt beschreven.¹⁰⁵

De ervaringen opgedaan in het voorafgaande, en een aanvullende vergelijking met een tekening van Herman Saftleven in het Utrechts Gemeentearchief die nog niet eerder in deze beschouwing werd betrokken (afb. 66)¹⁰⁶, stellen ons echter in staat, in dit schilderachtig vervallen bouwwerk de toren met de door het dak gegroeide boom, de voormalige 'Snijderstoren' van de Utrechtse stadswal, te herkennen.

Hier blijkt, dat de pittoreske eigenschappen van deze oude waltoren — evenals trouwens het schilderachtige aanzien van andere delen der Utrechtse

¹⁰⁵ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D a 3.8; geschenk W.P. Ingenegeren. Gezicht op de toren met de door het dak groeiende boom (voormalige 'Snijderstoren') vanuit het Noorden.

Zwart krijt en penseel in grijs; 150 × 190 mm; monogram ontbreekt; deel van een watermerk: drie niet duidelijk bestembare letters of symbolen, door verticale lijn verbonden, onder elkaar (bij Heawood geen met zekerheid bestembare parallel).

Een meer uitgewerkte tweede versie van hetzelfde aanzicht, in groter formaat en met een naar beide zijden iets uitgebreide voorstelling, bevindt zich eveneens in het Gemeentearchief, topografische atlas D a 3.9; zwart krijt, pen en penseel in bruin; 300 × 410 mm; monogram ontbreekt; geen watermerk.

Een latere kopie naar deze tekening bevindt zich in de verzameling van de National Gallery of Scotland, Edinburgh.

stadsfortificaties, voorkomend in hetzelfde 'schetsboek'¹⁰⁷ — ook vóór Saftlevens tijd reeds de belangstelling van Utrechtse kunstenaars hadden getrokken. Een doorwerking van deze belangstelling is onder meer te vinden in het — helaas zeldzame en nog niet systematisch onderzochte — werk van de Utrechtse meester Carel Cornelisz. de Hooch¹⁰⁸.

Van geheel andere aard en van aanzienlijk later datum, is een tweede voorbeeld dat ik hier zou willen noemen.

Het betreft een ongesigneerd schilderij, vermoedelijk voortgekomen uit de Utrechtse school, dat onlangs in het buitenland werd geveild (afb. 67)¹⁰⁹. Naar het oordeel van J. Nieuwstraten, die mij op het bestaan van het betrokken schilderij heeft gewezen, is dit stuk geliëerd met het werk van Willem van Bommel¹¹⁰.

Voorgesteld is een gezicht, vanuit het Noorden, op de Utrechtse stadswal bij de Mariakerk. Uit alles blijkt, dat de maker, die waarschijnlijk werkte in de laatste decennia van de 17e eeuw zo niet nog later, zich niet baseerde op rechtstreekse, eigen observaties. Het gaat kennelijk om een *arrangement* van elementen, die aan bepaalde geschilderde of getekende voorbeelden waren ontleend.

¹⁰⁷ Bv. Berlijn, Kupferstichkabinett nrs. 241 vo (Gernsheim 47187), 252 en 260 (Gernsheim 47193 en 47146 b: toren met aanbouw t.n.v. de Katharijnenpoort), 259 (Gernsheim 47146 a: Bijlhouwerstoren), 262 vo. (Gernsheim 47204: Zadelers- of Masentoren?).

¹⁰⁸ De toren met de boom (voormalige 'Snijderstoren?') komt voor op een schilderijtje met de voorstelling van een gefantaseerde stadswal in een zuidelijk landschap — duidelijk beïnvloed door het werk van Breenbergh — in de verzameling van de Alte Pinakothek in München: Cat. München (1974) 96, s.v. en afb. op p. 71: paneel, 90 × 160 mm, gemerkt. Verwant in opzet en bepaalde details, is een schilderij van grotere afmeting in Schwerin, dat lange tijd op naam van Breenbergh stond, maar sinds kort wordt toegeschreven aan Carel Cornelisz. de Hooch: vgl. Roethlisberger (1981) 97 nr. 283 met afb. 283 (zonder vermelding van de gesigeneerde parallel in München).

Ondanks de onmiskenbaar aanwezige, sterke Breenbergh invloed in onderwerp, compositie en wijze van uitvoering van beide schilderijen, moet voor een detail als de toren voorkomend op het Münchense schilderij en — in gewijzigde, van het prototype veel verder verwijderde vorm — op het stuk in Schwerin, waarschijnlijk de inwerking van een Utrechts voorbeeld (uit de Bloemaert omgeving) worden aangenomen.

¹⁰⁹ Huidige verblijfplaats onbekend. Doek, 730 × 1250 mm. Vgl. Veiling, Dorotheum, Weenen, 19 september 1972, nr. 63 met afb. (als 'Ludolf de Jongh'); Veiling Lempertz, Keulen, 3 december (1976) nr. 527 met afb. (als 'Hollandse School 17e eeuw'); Veiling Roland Mars, Würzburg, 26 maart (1977) nr. 1188 met afb. (als 'H. de Meyer').

¹¹⁰ Hierbij is op te merken, dat wij van Willem van Bommel — een der leerlingen van Herman Saftleven — voor zover ik kan nagaan, *geen andere* Utrechtse stadsgezichten kennen. Het tot dusver gedocumenteerde werk van deze meester, die Utrecht reeds op zeventienjarige leeftijd verliet en zijn verdere leven doorbracht in het buitenland (Italië, Engeland, Duitsland), bestaat voornamelijk uit 'Italiaanse' en 'Duitse' berg- en boslandschappen, met een sterk decoratieve inslag. Vgl. voor Willem van Bommel: Wurzbach (1906—1910) 1, 79 en Hampe (1909) 285 ev., spec. 288.

Afb. 69

Het is zelfs de vraag of de toren met de boom — die als kenmerkend onderdeel van de lokale topografie, in het centrum, nadrukkelijk, zij het wat stuntelig, is weergegeven — ten tijde van het ontstaan van dit schilderij nog werkelijk bestond.

Het *motief* leidt hier mogelijk, als een traditionele 'topos', een *eigen leven*, terwijl het historische 'prototype' waarop deze topos berust, reeds enige tijd uit het Utrechtse stadsbeeld was verdwenen.

Weer anders geaard is een derde en laatste voorbeeld, dat ik hier zou willen geven.

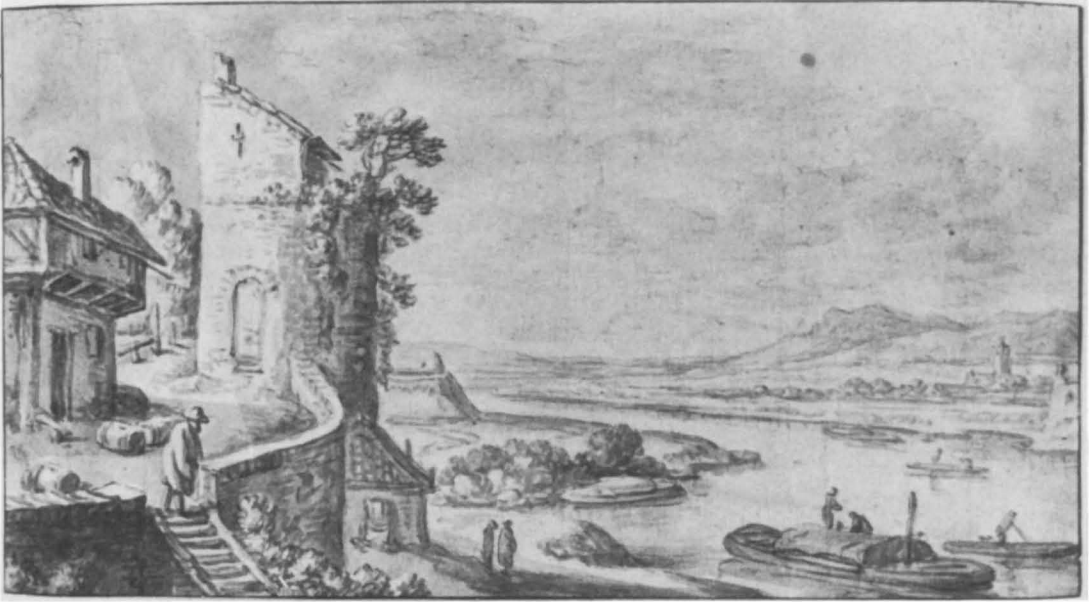
Het gaat in dit geval om twee tekeningen van de hand van Aelbert Cuyp, die vermoedelijk in de eerste helft van de veertiger jaren zijn gemaakt en waarop respectievelijk de Utrechtse 'Mariakerk' en de 'Buurkerk', in combinatie met een vrij gefantaseerd landschap in de voorgrond, zijn weergegeven (afb. 68 en 69)¹¹¹.

¹¹¹ *Mariakerk*: Frankfurt, Städtisches Kunstinstitut, inv. 14.356.

Zwart krijt, penseel in grijs en geelgroen; 192 × 308 mm; rechts onder, in bruine inkt, de (later toegevoegde) initialen A.C.; watermerk: narrenbuste, kap met twee bellen, kraag met vijf punten, daaronder een anker met de letter B (vgl. Heawood nrs. 1921—2087).

Buurkerk: Veiling F. Muller, Amsterdam, 27 april 1937, nr. 152; Verkoopscatalogus Colnaghi, Londen (1937—1938) nr. 52; Verkoopscatalogus E.J. Speelman, Londen (1953) nr. 339. Zwart krijt en penseel in grijs en 'gouache' (sic); 185 × 305 mm; in rechter bovenhoek opschrift: 'de Buurkerk'.

Voor de datering der beide tekeningen: van Gelder-Jost (1969) 101 ev.

Afb. 70

Afb. 71

Ondanks de grote vrijheid in de behandeling en encenering der topografische gegevens die de voorstellingen van beide bladen kenmerkt, bevat de diagonaal door het middenplan lopende aanduiding van een stadswal elementen, die een rechtstreekse vertrouwdheid met de situatie ter plaatse, of — in ieder geval — bekendheid met nauwkeurige voorstellingen van deze laatste verraden.

Het motief van de twee waltorens, gekenmerkt door schuin tegen elkaar inlopende daken, op het blad met de Mariakerk (afb. 68) dat zich in Frankfurt in het Städtelsche Kunstinstitut bevindt, getuigt, topografisch gezien, van een 'authenticiteit' die wij — in het licht van het voorafgaande — op volle waarde kunnen schatten¹¹².

Aan de andere kant is het duidelijk, dat het Cuyp in deze tekeningen niet in de eerste plaats was te doen om 'authenticiteit'.

Op het blad met de Buurkerk (afb. 69), dat zich niet lang geleden nog in Londen, in de kunsthandel bevond, maar waarvan ik de huidige verblijfplaats niet met zekerheid kan noemen, is niet alleen de situering en de afstand van het kerkgebouw ten opzichte van het aangegeven deel van de 'stadswal' duidelijk gefingeerd, maar ook het topografisch juiste arrangement van de waltorens dat wij aantreffen voor de Mariakerk (afb. 68), is hier door een veel willekeuriger schikking van een aantal in de omgeving gelegen en derhalve in aanmerking komende elementen vervangen¹¹³.

XIII

'Out Utrecht' en de 'Ryn'

Niet alleen in het werk van *andere* meesters, ook bij *Saftleven zelf*, zijn onderdelen uit de hier besproken Utrechtse topografische context soms in een onverwachte samenhang, in een verrassende toepassing aan te treffen.

Op een tekening uit de collectie Mayor (afb. 70), thans in Nederlands particulier bezit, die van ouds aan Herman Saftleven wordt toegeschreven, zien wij de toren met de boom, ons bekend van de Utrechtse stadswal bij de Mariakerk — compleet, met aansluitende borstwering, tegen de voet

¹¹² Een mogelijke aanwijzing, dat Cuyp, op het blad met de Mariakerk (afb. 68) eerder werkt naar een voorbeeld dan op grond van eigen observatie, ligt in het feit, dat bij de toren met het naar de veldzijde afhellende dak (voormalige 'Snijderstoren'), de kenmerkende 'boom' wel is weergegeven, maar zonder in zijn samenhang met de betrokken toren precies te zijn begrepen.

¹¹³ Op de 'Snijderstoren' volgt hier — in plaats van de 'Wantsnijderstoren' met het naar stadzijde afhellende dak — direct de afgeknotte 'Zadelaerstoren', die als gevolg daarvan, op het traject voor de Smeetoren twee maal is weergegeven.

opgetrokken schuurtje en alle verdere karakteristieke bijzonderheden — verplaatst naar de oever van een brede rivier, waarin wij, op grond van het omringende bergachtige landschap, ongetwijfeld de Rijn of een van zijn zijrivieren mogen herkennen¹¹⁴.

Het is mijn persoonlijke indruk, dat wij bij dit interessante — aan de onderzijde helaas enigszins afgesneden — blad, *niet* met een *eigenhandige* tekening van Herman Saftleven, maar met een goede, zeker 17e eeuwse navolging te maken hebben.

Van *dezelfde* hand — die zich door een zekere flauwheid in de behandeling van details, van het altijd zeer levendige en karakteristieke 'handschrift' van Saftleven onderscheidt — zijn namelijk, verspreid over diverse collecties, *meerdere bladen* aan te wijzen, die niet slechts door de afmeting, de uitvoering en het altijd ontbreken van een monogram, maar ook door de onmiskenbare verwantschap en zelfs gedeeltelijke identiteit van de voorgestelde lokaliteiten samenhangen (afb. 71)¹¹⁵.

Overigens is er, mijns inziens, alle reden, om de voorstelling van het blad uit de collectie Mayor (afb. 70), als een getrouwe afspiegeling van een eigenhandig voorbeeld van de hand van Herman Saftleven te beschouwen. Daarvoor pleit niet alleen de onmiskenbare, sterke afhankelijkheid van diens tekenrant, maar in het bijzonder ook de wijze waarop hier een *Utrechts* monument naar het *Rijnland* is verplaatst.

Uit talrijke, getekende zowel als geschilderde voorbeelden blijkt, dat Saftleven in zijn 'Rijnfantasiën' graag architectuurelementen verwerkte, die hij aan zijn Utrechtse omgeving ontleende¹¹⁶.

Zo zien wij bijvoorbeeld, op een getekend Rijnlandschap van zijn hand, waarmee onlangs, door een bekend antiquariaat in Düsseldorf in een tijdschrift werd geadverteerd, aan de rivieroever een fortificatie, waarvan de topographische identiteit in het begeleidend, overigens zeer zorgvuldige en gedetailleerde onderschrift, niet nader wordt omschreven (afb. 72)¹¹⁷.

¹¹⁴ Particulier bezit, Amsterdam; voorheen verzameling W. Mayor, Londen (Lugt nr. 2799). Zwart krijt en penseel in grijs; 155 × 182 mm; geen monogram; watermerk: Narrenbuste, twee bellen aan de kap, zeven punten aan de kraag (vgl. Heawood nr. 2000). Zie Cat. Mayor (1875) nr. 658 (als 'A view on the Meuse').

¹¹⁵ Hier afgebeeld een blad uit Düsseldorf, Kunstmuseum, inv. F.P. 5127.

Zwart krijt en penseel in grijs; 194 × 299 mm; geen monogram. Over herkomst en watermerk van dit blad, konden helaas — ondanks herhaaldelijk aandringen — geen gegevens worden verkregen.

Van *dezelfde* hand is ook een ander blad in Düsseldorf: inv. F.P. 5125. Zwart krijt en penseel in grijs; 191 × 299 mm; vgl. Corpus Gernsheim 81621.

¹¹⁶ Voor de vrijheid bij het combineren van topografische elementen van verschillende herkomst, in de 17e eeuwse Nederlandse landschapsschilderkunst: Stechow (1968)² 8 en noot 29; voor Saftleven speciaal 167.

¹¹⁷ Advertentie van het Antiquariat C.G. Boerner, Düsseldorf, in *Burlington Magazine* juli (1981) p. XIII.

Zwart krijt en penseel in grijs en kleur; 196 × 310 mm; links onder gemerkt met monogram; op de achterzijde opschrift 'bij den rijn'. Vgl. Veiling Boerner, Leipzig 9—10 mei (1930) nr. 370. Foto welwillend beschikbaar gesteld door dr. Marianne Küffner (Düsseldorf).

Afb. 72

Afb. 73

Geen wonder, want een vergelijking met een tekening in de verzameling van het Utrechtse Gemeentearchief (afb. 73), maakt duidelijk, dat de naam van de voorgestelde versterking niet in het Rijnland is te zoeken. Voorgesteld is een deel van de oostelijke Utrechtse wal, waaraan wij — ondanks kleine veranderingen in details — duidelijk het bolwerk 'Zonnenburg' en de Sint Servaeskapel herkennen¹¹⁸.

Een stukje uit het Utrechtse stadsbeeld is hier, voor de gelegenheid, naar de Duitse Rijnsoever verplaatst.

Observaties als deze voeren ons — in zeker opzicht — terug in het spoor, waarin deze uiteenzetting is begonnen.

Die uiteenzetting heeft ons ertoe gebracht, in een geschilderde voorstelling die traditioneel als 'dorpsstraat in het Rijnland' werd betiteld, een gezicht op een bepaald, zeer karakteristiek deel van de Utrechtse stadswal te herkennen.

Op de hier tot slot besproken tekening zagen wij daarentegen een element, ontleend aan dit zelfde deel van de Utrechtse wal, in een Rijnlandschap verwerkt.

In het licht van deze bevindingen lijkt de gedachtengang van de onbekende, die aan het schilderijtje zijn 'traditionele' maar misleidende titel heeft gegeven, niet van inzicht en motiverende gronden ontbloot. Tussen beide hier met elkaar verwarde 'thema's' bestaat meer samenhang, dan men zou vermoeden.

De oorsprong van het misverstand dat hier kon ontstaan, is kennelijk niet alleen bij de onbekende naamgever te zoeken.

Het wortelt, voor een deel, in de aard van Saftlebens werk: in een belangrijk deel daarvan waren — zoals Vondel in zijn 1660 gepubliceerde lofdicht op de met hem persoonlijk bevriende schilder duidelijk aangeeft — de twee voorstellingsthema's waarom het hier gaat, 'Out Utrecht' en de 'Ryn', nauw met elkaar verbonden¹¹⁹.

Ik stel het op prijs, aan het slot van deze voordracht, mijn erkentelijkheid uit te spreken tegenover Dr. J. Nieuwstraten en Dr. An Zwollo van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag, die mij volop in de gelegenheid hebben gesteld, van de vele onderzoeksmogelijkheden in het RKD gebruik te maken. Belangrijke steun bij het werk en vrije toegang tot een omvangrijk materiaal werden mij geboden door Drs. C.C.S. Wilmer, mevr. S. Wilmer-Hazemeyer en de heer J.D. Jansen in het Gemeentearchief te Utrecht.

¹¹⁸ Utrecht, Gemeentearchief, topografische atlas: D a 4.56.

Zwart krijt en penseel in grijs; 410 × 592 mm; monogram ontbreekt; watermerk: smal, gekroond wapenschild, met franse lelie (vgl. Heawood nr. 1745).

Het blad behoort tot dezelfde serie als twee tekeningen van overeenkomstig groot formaat en dezelfde uitmuntende kwaliteit, met gezichten op 'onder de Linden' (aan het zuidelijke uiteinde van de Nieuwe Gracht), die zich in Amsterdam in het Rijksprentenkabinet bevinden: inv. A.2427 en 2428.

¹¹⁹ Voor Vondels betrekking tot Herman Saftleven en de drie gedichten, die door deze persoonlijke relatie werden geïnspireerd: v. Campen (1937) 41 ev. (met verdere literatuur).

Bij het Rijksprentenkabinet in Amsterdam, stond M. Haga mij in tal van gevallen met raad en daad vriendschappelijk terzijde. Veel medewerking mocht ik ondervinden van de zijde van J. Loonstra (Kon. Huisarchief, Den Haag), J.H. van Borssum Buisman (Teylers Stichting, Haarlem), Drs. A.M.W.F. Meij (Museum Boymans-van Beuningen, R'dam), Drs. B.G.J. Elias (Museum Flehite, Amersfoort); Drs. J. Bolten (Prentenkabinet, R.U. Leiden); mevr. Dr. L. Brozek (Centraalmuseum, Utrecht); mevr. F. Breslau (Museum Mr. Simon van Gijn, Dordrecht) Dr. Eliane de Wilde (Kon. Musea voor Schone Kunsten, Brussel), Catherine Legrand en Françoise Soulier-Francois (Musée des Beaux Arts, Besançon), Dr. Marianne Küffner (Kunstantiquariat C.G. Boerner, Düsseldorf), Dr. F. Lahusen (Staatliche Kunstsammlungen Kassel), Dr. K. Renger (Staatliche Graphische Sammlung, München), C. van Hasselt (Stichting Custodia, Parijs), mevr. A.L.W. van Regteren Altena-van Royen (Amsterdam). Foto's ten behoeve van de illustratie werden — behalve door de reeds genoemde personen en instellingen — door de volgende musea welwillend verstrekt: Kunstmuseum Düsseldorf, Kunsthalle Hamburg, Kupferstichkabinett Berlin, Fitzwilliam Museum Cambridge, Brits Museum London, National Gallery of Scotland Edinburgh, Albertina Wenen, Nationalbibliothek Wenen, Puchkine Museum Moskou.

Bij de voorbereiding van het illustratiemateriaal werd mij, in het Archeologisch Instituut der Rijksuniversiteit Utrecht, door R.F. van Berlo op bekwame wijze de onontbeerlijke hulp geboden.

Het onderzoek naar de kunsthistorische achtergronden en de opbouw van een documentatie, waren niet mogelijk geweest zonder de hulp, de kennis en de raadgevingen van mijn vrouw.

Utrecht, februari 1982

Lijst van afkortingen gebruikt in de noten (bibliografie)

- Acket (1950) N.M. Acket, Late gevolgen van een misrekening, *Maandblad Oud Utrecht* 23 (1950) 22—24.
- Becker-Jordens (1973) Een kabinet van Utrechtse gezichten (1973)
- Blok (1933) J.M. Blok, 'Herman Saftleven' in *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* 1x (1933) 923—925.
- Blijstra (1969) R. Blijstra, Tweeduizend Jaar Utrecht, stedenbouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum (1969).
- Bolhuis (1846) J.H. van Bolhuis, Proeve eener geschiedenis van het kasteel Vredenburg, in J.H. van Bolhuis, verspreide letterarbeid, voorafgegaan door een schets van zijn leven (1846).
- Bolten (1970) J. Bolten, Een landschapstekening van Herman Saftleven, in *Opstellen voor H. v. d. Waal* (1970).
- Calkoen (1860) G.G. Calkoen, De wachthuisjes op de wal te Utrecht, *Utrechtse Volksalmanak* 24 (1860) 143—145.
- Calkoen (1900) G.G. Calkoen, Aantekeningen omtrent de verdedigingswerken en de verdedigingsmiddelen der stad Utrecht, van 1122—1795 (1900) (manuscript ten Gemeentearchief te Utrecht, nrs. 1802^x en 1802^{xa}).
- v. Campen (1937) J.J.C. van Campen, Vondels relaties met Utrechtse kunstenaars, *Jaarboekje van Oud Utrecht* (1937) 29—55.
- Caplan (1976) H.H. Caplan, *The classified directory of artists signatures, symbols and monograms* (1976).
- Cat. Berlijn (1930) E. Bock — J. Rosenberg, *Staatliche Museen zu Berlin. Die Zeichnungen alter Meister im Kupferstichkabinett*, 2dln. (1930).
- Cat. Brno (1956) *Europské Malérství 16—18 školahé, Obrazarna Moravského Musea, Krajska Galerie v Brno* (1956).
- Cat. Brussel (1913) *Inventaire des dessins et aquarelles donnés à l'Etat Belge par madame la douairière de Grez* (1913).
- Cat. Dresden (1979) *Gemäldegalerie Dresden: Alte Meister. Katalog der ausgestellten Werke. Staatliche Kunstsammlungen, Dresden* (1979).
- Cat. Edinburgh (1961) *Fifty masterdrawings, National Gallery of Scotland* (1961).
- Cat. Kassel (1958) *Kassel, Staatliche Gemäldegalerie, Katalog der staatlichen Gemäldegalerie zu Kassel* (1958) (bewerkt door H. Vogel e.a.).
- Cat. Kopenhagen (1951) *Royal Museum of Fine Arts; catalogue of old foreign paintings* (1951).
- Cat. Londen (B.M.) (1926—1931) A.M. Hind, *Catalogue of drawings by Dutch and Flemish artists preserved in the British Museum* 111—1v: *Dutch drawings of the 17th century* (1926—1931).
- Cat. Londen (Mayor) (1875) *A brief chronological description of a collection of original drawings and sketches by the old masters ...formed by the late Mr. William Mayor of Bayswater Hill* (1875).

- Cat. Moskou (1974) Dessins Hollandais du xviie siècle. La collection du musée Pouchkine (1974).
- Cat. München (1973) W. Wegner, Kataloge der Staatlichen Graphischen Sammlung München 1: Die Niederländischen Handzeichnungen des 15.- bis 18. Jahrhunderts, 2 dln. (1973).
- Cat. München 1974 The 'Alte Pinakothek' and the castle of 'Schleissheim' and their paintings (Great Galleries of the World) (1974).
- Cat. New Haven (1970) E. Haverkamp Begemann - A.M.S. Logan, European drawings and watercolours in the Yale University Art Gallery 1500-1900, 2 dln. (1970).
- Cat. R'dam (1852) Catalogus van teekeningen in het museum te Rotterdam gesticht door Mr. F.J.O. Boymans (1852).
- Cat. R'dam (1869) Beschrijving der teekeningen in het museum te Rotterdam gesticht door Mr. F.J.O. Boymans (1869).
- Cat. Haarlem (Teyler) (1904) H.J. Scholten, Musée Teyler, catalogue raisonné des dessins des écoles Françaises et Hollandaises (1904).
- Cuperus (1952) P.H. Cuperus, De Wittevrouwenpoort van Utrecht, Jaarboek Oud Utrecht (1952) 110—117.
- Daniëls (1980—1981) G.L.M. Daniëls, Het laatst bekende Rijnlandschap van Herman Saftleven, Antiek 15 (1980—1981) 461—468.
- Fockema Andreae (1926) J.P. Fockema Andreae, De stad Utrecht, haar historie en haar toekomst (1926).
- Friedländer (1905) M.J. Friedländer, Das Inventar der Sammlung Wyttenhorst, Oud Holland (1905) 63—68.
- v. Gelder-Jost (1969) J.G. van Gelder — Ingrid Jost, Vroeg contact van Aelbert Cuyp met Utrecht, Miscellanea, I.Q. van Regteren Altena (1969) 100—103.
- Haakma-Wagenaar (1937) T.H. Haakma-Wagenaar, Het archiefwerk van Jhr. Ir. G.G. Calkoen, Jaarboekje van Oud Utrecht (1937) 23—28.
- Hampe (1909) ... Hampe, 'Willem van Bommel' in U. Thieme-F. Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, von der Antike bis zur Gegenwart III (1909) 285 ev.
- Haslinghuis (1956) E.J. Haslinghuis, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst 11, De provincie Utrecht, eerste stuk: gemeente Utrecht (1956).
- Haverkorn van Rijsewijk (1909) P. Haverkorn van Rijsewijk, Het museum Boymans te Rotterdam (1909).
- Heawood (1950) E. Heawood, Watermarks, mainly of the 17th and 18th centuries (1950) (onveranderde herdruk 1969).
- Hoet (1752—1770) G. Hoet, Catalogus of naamlijst van schilderijen met derselver prijzen zedert een lange reeks van jaren, zoo in Holland als op andere plaatsen in het openbaar verkogt 1—III (1752—1770).
- Hollstein xxiii (1980) F.W.H. Hollstein, Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450—1700, xxiii: Saenredam-R. Savery (bewerkt door G.S. Keyes; ed. K.G. Boon) (1980).
- Hoogland (1978) R.A. Hoogland sr., Kroniek van Utrecht, beknopte geschiedenis van de Domstad in jaartallen (1978).
- Houbraken (1718—1721) A. Houbraken, De grote schouburgh der Nederlandsche konstschilders en schilderessen (1718—1721).
- Illustrated Bartsch I (1978) The Illustrated Bartsch: Netherlandish Artists 1 (1978) (ed. L.J. Slatkes; inleiding W. Koschatzky).
- De Jonge (1932) Jvr. Dr. C.H. De Jonge, Utrechtse schilders der 17e eeuw in de verzameling van Willem Vincent, baron van Wyttenhorst, Oudheidkundig Jaarboek 32 (1932) 120—134.

- Klinge-Gross (1977) Margret Klinge-Gross, Herman Saftleven als Zeichner und Maler bauerlicher Interieurs. Zur Entstehung des süd-holländischen Bildtyps mit Stilleben aus ländlichem Hausrat und Gerät. Wallraf Richartz Jahrbuch 38 (1977) 68—91.
- de Kruyff (1880 ev.) C.A. de Kruyff, Aantekeningen uit de protocollen der Utrechtse notarissen en andere bronnen, over Utrechtse schilders (1880 ev.) (manuscript ten Gemeentearchieve te Utrecht: nr. 5761 xxxx, 1 port. fol.).
- Laurentius-Niemeyer-Ploos van Amstel (1980) Th. Laurentius, J.W. Niemeyer, G. Ploos van Amstel, Cornelis Ploos van Amstel 1726—1798, kunstverzamelaar en prentuitgever (1980).
- Lugt F. Lugt, Les marques de collections des dessins et d'estampes, 2 dln.: dl. 1 (1921), sup. (1956).
- Molkenboer (1925—1926) B.H. Molkenboer, Utrecht, Vondel, Zachtleven en Booth, Vondelmuseum, 13e Jaarverslag (1925—1926) 16—27.
- v.d. Monde (1844—1846) N. van der Monde, Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen etc. der stad Utrecht, 1—111 (1844—1846).
- Muller (1906) S. Muller, Arnoldus Buchelius, Traiecti Batavorum Descriptio, in Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, 27 (1906) 131 ev.
- Nagler (1858—1879) G.K. Nagler, Die Monogrammist 1—v (1858—1879).
- Niemeyer (1964) J.W. Niemeyer, Varia Topographica IV: Een album met utrechtse gezichten, Oud Holland (1964) 127—129.
- Nieuwstraten (1965) J. Nieuwstraten, De ontwikkeling van Herman Saftlevens kunst tot 1650. Spiegel van stromingen in de Nederlandse landschapsschilderkunst, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 16 (1965) 81—117.
- Raven (1864) J.W.L. Raven, Onderzoek naar de wijze van bekostiging der voormalige fortificatiewerken te Utrecht, Kroniek van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, 20 (1864) 530 ev.
- Roethlisberger (1981) M. Roethlisberger, Bartholomeus Breenbergh, the paintings (1981).
- Romers (1969) H. Romers, Jan de Beyer, Oeuvrecatalogus (1969).
- Schmidt (1884—1900) W. Schmidt, Handzeichnungen alter Meister im königlichen Kupferstichkabinett in München 1—IX (1884—1900).
- Schulz (1977) W. Schulz, Blumenzeichnungen von Herman Saftleven d.j., Zeitschrift für Kunstgeschichte 40 (1977) 135—153.
- Schulz (1978) W. Schulz, Cornelis Saftleven 1607—1681. Leben und Werke, mit einem kritischen Katalog der Gemälde und Zeichnungen (Beiträge zur Kunstgeschichte xiv) (1978).
- Snoep (1980) D.P. Snoep, Op de Utrechtse walletjes in 1830, Maandblad Oud Utrecht 53 (1980) 134—137.
- Stechow (1935) W. Stechow: 'Herman Saftleven', in U. Thieme — F. Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, von der Antike bis zur Gegenwart xxxix (1935) 310—311.
- Stechow (1975)² W. Stechow, Salomon van Ruysdael, eine Einführung in seine Kunst. Mit kritischem Katalog der Gemälde (2e revidierte u. vermehrte Auflage) (1975).
- Stechow (1968)² W. Stechow, Dutch landscapepaintings of the 17th century (1968)².
- Struick (1968) J.E.A.L. Struick, Utrecht door de eeuwen heen (1968).
- Swillens (1931) P.T.A. Swillens, Het kunstboek van Herman Saftleven, Vondelkroniek 11 (1931) 18—23.
- Tent. A'dam (1977) Opkomst en Bloei van het Noordnederlandse Stadsgezicht in de 17e Eeuw, tentoonstelling, Amsterdam: Historisch Museum, 17 juni-28 aug. 1977.

- Tent. A'dam (1982) Hendrick Avercamp (1585—1634), Barent Avercamp (1612—1679): Frozen Silence, paintings from museums and private collections by A. Blankert, D. Hensbroek-v. d. Poel; G. Keyes, R. Krudop, W. van de Watering. Tentoonstelling K. en G. Waterman B.V., Amsterdam (1982).
- Tent. Berlijn (1955—1956) Gemälde der Dresdner Galerie, übergeben von der Regierung der USSR an die Deutsche Demokratische Republik. Ausgestellt in der Nationalgalerie, Berlin (DDR) (1955—1956).
- Tent. Berlijn (1974) Die holländischen Landschaftszeichnungen 1600—1740. Tentoonstelling, Berlijn: Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, 1974 (bewerkt door W. Schulz).
- Tent. Bonn (1960—1961) Rheinische Landschaften und Städtebilder, 1610—1850. Tentoonstelling Bonn: Rheinisches Landesmuseum, december 1960-februari 1961.
- Tent. Brussel (1961) Hollandse Tekeningen uit de Gouden Eeuw, keuze uit openbare en particuliere Nederlandse verzamelingen. Tentoonstelling georganiseerd ter gelegenheid van de 15e verjaring van het Nederlands-Belgisch cultureel accord. Brussel, Albert 1 Bibliotheek, 22 april-24 juni, 1961.
- Tent. Brussel-Rotterdam-Parijs (1968—1969) Landschapstekeningen van Hollandse meesters uit de 17e eeuw, uit een particuliere verzameling in het Institut Néerlandais in Parijs. Tentoonstelling Brussel-Rotterdam-Parijs (1968—1969) (bewerkt door C. van Hasselt).
- Tent. New York (1973) Abraham Bloemaert 1564—1651: prints and drawings. Tentoonstelling New York, Metropolitan Museum of Art, 1973 (bewerkt door J.S. Byrne).
- Tent. Parijs-New York (1979—1980) Le siècle de Rubens et de Rembrandt, dessins Flamands et Hollandais du 17me siècle, de la Pierpont Morgan Library, New York. Tentoonstelling Parijs-Antwerpen-Londen-New York (1979—1980).
- Tent. Rotterdam-Parijs-Brussel (1977) Le cabinet d'un amateur. Dessins Flamands et Hollandais des 16me et 17me siècles, d'une collection privée d'Amsterdam. Tentoonstelling Rotterdam, Museum Boymans van Beuningen — Parijs, Institut Néerlandais — Brussel, Albert 1 Bibliotheek (1977).
- Tent. Utrecht (1974) 1 Augustus 1674, de Dom in puin: Herman Saftleven tekent de stormschade in de stad Utrecht. Tentoonstelling Utrecht: Centraalmuseum 1 augustus-22 september 1974.
- Tent. Utrecht (G.A.) (1977) Vredenburghekraakt, beleg en afbraak van een dwangburcht, 1576—1577. Tentoonstelling Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, 15 oktober-17 december, 1977.
- Tent. Utrecht (1978) Nederlandse tekeningen uit drie eeuwen (verzameling H. van Leeuwen, Amerongen). Tentoonstelling, Utrecht: Centraalmuseum, 29 april-25 juni 1978.
- Tonkelaar (1980) J.F. den Tonkelaar, Het middenschip van de Dom, vernietigd door een tornado? De stormramp van 1 augustus 1674 meteorologisch verklaard, Jaarboek Oud Utrecht (1980) 95—109.
- Wap (1852) J. Wap, Herman Saftleven en de orkaan van 1674, Utrechtse Volksalmanak (1842) 140—177.
- Wilmer (1978) C.C.S. Wilmer, De veranderingen in het Utrechtse stadsbeeld van ca. 1570 tot ca. 1620, Jaarboek Oud Utrecht (1978) 89—105.
- Wilmer (1980) C.C.S. Wilmer, Utrecht getekend, vier eeuwen tekeningen en aquarellen uit de topografische atlas van het Gemeentearchief (1980).
- Verwijs-Verdam E. Verwijs — J. Verdam, Middelnederlandsch Woordenboek (1—X1) (1885—1941) (voltooid door F.A. Stoett).
- Wurzbach (1906—1911) A. von Wurzbach, Niederländisches Künstlerlexikon, 1—111 (1906—1911).

Lijst van afbeeldingen

Zie voor bijzonderheden betreffende afmetingen, uitvoering, herkomst en datering, de noten bij de tekst

1. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Zuiden op de Utrechtse stadswal, ter hoogte van de Mariakerk. Paneel. Particuliere verzameling Nederland *p. 8 e.v.*
2. Detail uit afb. 1: jaartal (1645) en monogram (HSL, ineen). *p. 11*
3. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Zuiden op de buitenzijde van de Utrechtse stadswal. Tekening. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam. *p. 13 e.v.*
4. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, bovenop de Utrechtse stadswal, vlak ten zuiden van de Wittevrouwenpoort; links een hoek van het Lucasbolwerk. Tekening. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam. *p. 18 e.v.*
5. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, op het hoofdgebouw van de oude Wittevrouwenpoort. Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 19 e.v.*
6. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, over de singel, op het bolwerk Sterrenburg. Tekening. Utrecht, Rijksarchief in de provincie Utrecht: atlas Coenen van 's Gravesloot (depot museum Flehite, Amersfoort). *p. 23 e.v.*
7. Detail uit afb. 5: achtergrondselementen achter het hoofdgebouw van de oude Wittevrouwenpoort. *p. 21*
8. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, op de buitenzijde van de Utrechtse stadswal, vlak ten zuiden van de Wittevrouwenpoort. Tekening. Voorheen verzameling Welcker. Amsterdam. *p. 21 e.v.*
9. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Zuiden op de voorpoort van de Oude Wittevrouwenpoort, tijdens de afbraak in 1648; in de achtergrond het bolwerk Wolvenburg. Tekening, Albertina, Wenen. *p. 23*
10. Herman Saftleven, gezicht vanuit het westen, op de Utrechtse stadswal tussen Bijlhouwerstoren (links) en Tolsteegpoort (achtergrond). Tekening. Kon. Huisarchief, Den Haag. *p. 26*
11. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Oosten, op de Utrechtse stadswal, ter hoogte van de Bijlhouwerstoren en het bolwerk Sterrenburg. Tekening. Kon. Huisarchief, Den Haag. *p. 27*
12. Detail uit afb. 11. *p. 27*
13. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Zuiden, op een deel van de Utrechtse stadswal achter St. Marie. Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 28 e.v.*
14. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, over een deel van de Utrechtse stadswal achter St. Marie. Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 30*
15. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, op een deel van het Mariabolwerk, met plateelbakkerij en lakenramen. Tekening. Utrecht, Rijksarchief in de provincie Utrecht: atlas Coenen van 's Gravesloot (depot museum Flehite, Amersfoort). *p. 31*

16. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, over de singel, op de buitenkant van de westelijke stadswal en het Mariabolwerk. Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 33 e.v.*
17. Uitbreidingsplan van de stad Utrecht, naar het plan van burgemeester H. Moreelse. Detail uit de kopergravure naar H. Ruys, uitgevoerd door H. Specht. Jaar van weergave ca. 1665. *p. 34*
18. Herman Saftleven, de spits van het Mariabolwerk, gezien vanuit het Noordoosten. Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 33 n. 26; 37 n. 33*
19. Herman Saftleven, De Doelen, bij de Tolsteegpoort. Tekening. Centraalmuseum, Utrecht. *p. 37 n. 33; 38*
20. Herman Saftleven, rivieroever in bergachtig landschap. Tekening. Kunsthalle, Hamburg. *p. 38*
21. Herman Saftleven, drie figuren voor een half afgebroken poort. Tekening. National Gallery of Scotland, Edinburgh. *p. 38*
22. Cornelis Saftleven, veemarkt voor een half afgebroken poort (vgl. afb. 19). Paneel. Particuliere verzameling Solingen. *p. 39*
23. De westelijke stadswal, de Mariaplats met markthal en de veerverbinding bij de Mariawaterpoort: deel van de stadsplattegrond uit Joan Blaeu 'Tooneel der Steden' dl. 2 (1649). *p. 41*
- 24—24a. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, over de Utrechtse stadswal tussen het zuidwestelijke Vreeburgbastion (voorground) en de Mariakerk (achtergrond). Tekening. Musée des Beaux Arts, Besançon. *p. 43 e.v.*
25. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Zuiden, over de Utrechtse stadswal, naar de Mariakerk. Tekening. Voorheen verzameling E.J. Otto, Celle. *p. 46*
26. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, achter de Utrechtse stadswal, ter hoogte van de hof van het Duitse Huis. Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 46 e.v.; 72 e.v.*
27. De omgeving van de Walsteeg en de westelijke begrenzing van de hof van het Duitse Huis: detail uit de panoramische stadsplattegrond van Utrecht in Braun-Hogenberg's 'Civitates orbis terrarum' (ca. 1570). *p. 49*
28. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, over de Utrechtse stadswal, ter hoogte van de Zilversteeg. Tekening. Fitzwilliam Museum, Cambridge. *p. 51*
29. 'St. Geerte te Utrecht' kopergravure van A. Rademaker — naar een getekend voorbeeld van H. Saftleven — in M. Brouerius-I. Le Long, Kabinet van Nederlandsche en Cleefsche Oudheden (1e editie 1725). Jaar van weergave 1663. *p. 51 e.v.*
30. A. Rademaker, gezicht vanuit het Noorden, op een deel van het Mariabolwerk, met plateelbakkerij en lakenramen. Tekening (naar een voorbeeld van H. Saftleven). Koninklijke Musea voor Schone Kunsten (collection de Grez) Brussel. *p. 53*
31. Naar H. Saftleven (?), gezicht vanuit het Noorden, achter de Utrechtse stadswal, ter hoogte van de hof van het Duitse Huis. Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 55*
32. Naar H. Saftleven (?), gezicht vanuit het Oosten, over de binnenzijde van de Utrechtse stadswal, ter hoogte van de St. Servaestoren (voorground, links). Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 55*
33. Herman Saftleven, gezicht achter de Utrechtse stadswal vanuit het Oosten, naar de Weerdpoort (achtergrond). Tekening. Verzameling van Regteren Altena, Amsterdam. *p. 54 n. 56; 57*

34. Naar H. Saftleven, gezicht achter de Utrechtse stadswal vanuit het Oosten, naar de Weerdpoot (kopie van afb. 32). Tekening, Brits Museum, London. *p. 57*
35. Herman Saftleven, gezicht over stadswal en Tolsteegsingel vanuit het Oosten, naar de St. Servaestoren (rechts) en het bolwerk Manenburg (achtergrond). Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 54 n. 56; 57 n. 60.*
36. Naar H. Saftleven, gezicht vanuit het Oosten, over de Tolsteegsingel, vanaf de stadswal bij de Servaestoren (rechts), naar het bolwerk Manenburg (achtergrond). Tekening. Kon. Huisarchief, Den Haag. *p. 57 n. 60*
37. Herman Saftleven, panorama van Utrecht vanuit het Noordoosten. Ets 1648 (2e st). Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 60*
38. Herman Saftleven, deel uit getekend stadsprofiel, gezien vanuit het Westen (bladen a, b en c). Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 60*
39. Herman Saftleven (?), deel van een getekend profiel der stad Utrecht, gezien vanuit het Westen. Tekening. Verblijfplaats onbekend (voorheen Graphische Sammlung München; daarna verzameling F. Lugt, Den Haag). *p. 61*
- 40—41. Herman Saftleven, deel van spiegelbeeldig getekend profiel der stad Utrecht, gezien vanuit het Westen (bladen b en c): voortekening voor ets 1669. Tekening Kon. Huisarchief, Den Haag. *p. 62 e.v.*
42. Detail uit afb. 41a, spiegelbeeldig afgedrukt: de omgeving van de Mariawaterpoort. *p. 64*
43. Detail uit afb. 41a, spiegelbeeldig afgedrukt: de toren met de boom, ten noorden van de Mariawaterpoort. *p. 64*
44. Detail uit afb. 41b, spiegelbeeldig afgedrukt: de omgeving van Mariakerk en Duitse Huis. *p. 64*
45. Detail uit afb. 41b, spiegelbeeldig afgedrukt: het gebouwtje op de wal, ter hoogte van Walsteeg en Duitse Huis. *p. 64*
46. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, op de buitenzijde van de Utrechtse stadswal, vlak ten noorden van de Katharijnenpoort; in de achtergrond het geplaneerde noordwestelijke bastion van het voormalige Vreeburg. Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 65 e.v.*
47. 'Katrine Poort tot Utrecht', kopergravure door A. Rademaker, in M. Brouerius-I. Le Long, Kabinet van Nederlandsche en Cleefsche Oudheden (1e ed. 1725). Jaar van weergave 1669. *p. 68*
48. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, over de binnenzijde van de Utrechtse stadswal, in de richting van de Mariakerk. Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 44 e.v.; 74 e.v.*
49. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Oosten, over de binnenzijde van de Utrechtse stadswal, in de richting van Tolsteegpoort en Bijlhouwerstoren. Tekening. Verzameling van Registeren Altena, Amsterdam. *p. 44*
50. Detail van afb. 8: 'wachthuisje' (?) op de Utrechtse stadswal ten zuiden van de Witte-vrouwenpoort. *p. 74*
- 51a—b: Herman Saftleven, toren ten noorden van de Mariawaterpoort (toren met de boom), na de orkaan van 1674 en verklarend opschrift op de keerzijde. Tekening. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten (Collection de Grez), Brussel. *p. 77 e.v.*
52. Abraham Rutgers, gezicht vanuit het Noordwesten, over de singel, op stadswal en Mariakerk. Tekening. Museum Mr. Simon van Gijn, Dordrecht. *p. 79; 80 n. 92*

53. Jan de Beyer, gezicht over de singel vanuit het Zuiden, langs de Utrechtse stadswal tussen Mariawaterpoort en Katharijnenpoort. Aquarel. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 80*
54. P.J. van Liender, gezicht vanuit het Westen op de Utrechtse stadswal, vlak ten zuiden van de Mariawaterpoort. Tekening. Kon. Huisarchief, Den Haag. *p. 80*
55. Jan van Hiltrop, gezicht vanuit het Westen op de stadswal, vlak ten zuiden van de Mariawaterpoort, met restant van de voormalige 'Wantsnijderstoren'. Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 80 e.v.*
56. Gezicht vanuit het Westen, op de Mariaplaats. Foto en luchtfoto van de huidige situatie. *p. 81*
57. Herman Saftleven, schaatsers op de singel voor de toren de 'Vos'. Paneel. Staatliche Gemäldegalerie (Schloss Wilhelmshöhe), Kassel. *p. 85*
- 58a—b: Herman Saftleven, twee figuurstudies met parallellen voor de figuurstoffage van het geschilderde ijstaferaal in Kassel (afb. 57). Tekeningen. Brits Museum, London. *p. 88*
59. Herman Saftleven, ijstaferaal. Gezicht vanuit het Zuidoosten, op de toren de 'Vos'; in de voorgrond de bevroren singel, tussen de stadswal en de hoek van het bolwerk 'Wolvenburg'; aan rand links, contour van de toren de 'Wolf'. Paneel. Verblijfplaats onbekend; voorheen S. Nystad, Oude Kunst, Den Haag. *p. 87*
60. Herman Saftleven, ijstaferaal. Gezicht vanuit het Zuidoosten, op de toren de 'Vos'; in de voorgrond de bevroren singel, tussen de stadswal en hoek van het bolwerk 'Wolvenburg'; aan rand links, contour van de toren de 'Wolf' (vgl. het geschilderde ijstaferaal afb. 59). Tekening. Puchkine Museum, Moskou. *p. 88 n. 99*
61. De omgeving van het bolwerk 'Wolvenburg': detail uit geschetste plattegrond in kaartboek van kapittel van St. Jan (ca. 1606). Verklarende illustratie van topografische situatie weergegeven op schilderij en tekening afb. 59 en 60. Utrecht, Rijksarchief. *p. 88 n. 99*
62. Herman Saftleven, ijstaferaal. Gezicht vanuit het Oosten, over de singel, langs de noordelijke stadswal met de torens de 'Leeuw' en de 'Bok'; rechts de oostelijke toegangspoort van de bemuurde weerd. Paneel. Particuliere verzameling, Nederland. *p. 88*
63. Herman Saftleven (?), of kopie naar H. Saftleven (?): gezicht vanuit het Oosten over de singel, langs de noordelijke stadswal met de torens de 'Leeuw' en de 'Bok'. Verblijfplaats onbekend; voorheen particulier bezit Driebergen. *p. 88 e.v.*
64. Herman Saftleven, figuren op het ijs voor de stadswal. Parallel voor een deel van de figuurstoffage op het geschilderde ijstaferaal afb. 61. Tekening. Teylers Stichting, Haarlem. *p. 91 n. 102*
- 65a—b: Abraham Bloemaert (?), twee aanzichten van een vervallen toren. Tekeningen. Kupferstichkabinett, Berlijn. *p. 96*
66. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden op de 'toren met de boom'. Tekening. Utrecht, topografische atlas van het Gemeentearchief. *p. 96*
67. Onbekende meester (omgeving W. van Bommel ?), gezicht vanuit het Noorden, op een deel van de Utrechtse stadswal bij de Mariakerk. Doek. Verblijfplaats onbekend. *p. 97*
68. Aelbert Cuyp, gezicht vanuit het Noorden op de Mariakerk, met gefantaseerde voorgrond. Tekening. Städtisches Kunstinstitut, Frankfurt a.M. *p. 98 e.v.*
69. Aelbert Cuyp, gezicht vanuit het Noordwesten op de Buurkerk, met vrij gefantaseerde voorgrond. Tekening. Kunsthandel, Londen. *p. 98 e.v.*
70. Naar H. Saftleven, Rijnlandschap. Op de oever links, de toren met de boom van de Utrechtse stadswal 'achter St. Marie'. Tekening. Particuliere verzameling, Nederland. *p. 100 e.v.*

71. Naar H. Saftleven, Rijnlandschap. Tekening. Kunstmuseum, Düsseldorf. *p. 100*
72. Herman Saftleven, Rijnlandschap met Utrechtse elementen: bolwerk Sterrenburg en St. Servaeskapel. Tekening. Antiquariat C.G. Boerner, Düsseldorf (1981). *p. 101*
73. Herman Saftleven, gezicht vanuit het Noorden, over de singel, langs de buitenkant van de Utrechtse stadswal (oostzijde), met St. Servaeskapel en bolwerk Sterrenburg. *p. 103*
- Slotvignet: De schilder met zijn tekenbord; opschrift 'Herman Saftleven. Schilder tot Utrecht. fecit. 1672'. Tekening. National Gallery of Scotland, Edinburgh. *p. 52 n. 53*

Addenda

Bij p. 24–25

Tot de serie tekeningen die rond 1645 moet zijn ontstaan, behoort met zekerheid ook een blad dat thans in Frankfurt wordt bewaard: Städtelsches Kunstinstitut inv. nr. 3021, zwart krijt en penseel in bruin; 12,8 × 16,4 cm.; monogram ontbreekt.

De voorstelling toont de toren met de door het dak groeiende boom, gezien vanuit het N.

Het feit, dat hier evenals op het blad in het museum Boymans (afb. 3), een gezicht op de wal nabij de Mariapoort wordt gegeven, versterkt het boven uitgesproken vermoeden, dat ook voor de op het schilderijtje (afb. 1) weergegeven situatie oorspronkelijk waarschijnlijk een getekende voorstudie heeft bestaan.

Bij p. 39 noot 38 (2e alinea)

Het vermoedelijke *voorbeeld* voor de hier genoemde kopie in het Utrechts Gemeentearchief, bevindt zich in Frankfurt: Städtelsches Kunstinstitut inv. 3017, zwart krijt en penseel in bruin; 20 × 29 cm. Het blad is voorzien van een later aangebracht, zeker *niet* eigenhandig monogram in potlood.

Bij p. 92 noot 103

Een in topografisch opzicht interessant ijsgezicht, gesitueerd voor de noordelijke Utrechtse stadswal, met de Weerdpoot en de toegangspoort tot de Bemuurde Weerd (vgl. hier afb. 62), van de hand van J.C. Droochsloot, bevindt zich in Leningrad, Hermitage inv. nr. 700 (vgl. Y. Kuznetsov-I. Linnik, *Dutch painting in soviet museums*, 1982, p. 184 ev., waar het voorgestelde tafereel wordt beschreven als 'Winter in a Dutch town', zonder dat de specifiek Utrechtse kenmerken van de situatie zijn waargenomen).